

POMPEJI - POVIJEST GRADA OD OSNIVANJA DO ERUPCIJE VEZUVA

Križić, Anđelina

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:090497>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET SPLIT

DIPLOMSKI RAD

**POMPEJI – POVIJEST GRADA OD OSNIVANJA
DO ERUPCIJE VEZUVA**

ANDELINA KRIŽIĆ

Split, 2023. godina

Odsjek za povijest

Povijest / Talijanistika

Antički grad na istočnoj obali Jadrana

**POMPEJI – POVIJEST GRADA OD OSNIVANJA DO
ERUPCIJE VEZUVA**

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivan Matijević

Studentica: Anđelina Križić

Split, rujan 2023.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Prvi tragovi grada Pompeja	3
2.1. Smještaj i prirodne sile	3
2.2. Najranija povijest grada	3
2.3. Grad pod Samničanima	7
3. Rimski Pompeji	10
3.1. <i>Colonia Cornelia Veneria Pompeianorum</i>	10
3.2. Pompeji - grad Rimskog Carstva	12
3.3. Veliki potres	14
4. Posljednji dani Pompeja	16
5. Arheološka istraživanja u Pompejima	20
6. Tijela javne službe	23
7. Gospodarstvo u Pompejima	27
8. Urbanistička struktura grada	30
8.1. Obrambeni sistem grada	32
9. Arhitektonska gradnja	34
9.1. Forum	34
9.1.1. Apolonov hram	35
9.1.2. <i>Macellum</i>	36
9.1.3. Bazilika	38
9.1.4. Hram Kapitolijske trijade	39
9.1.5. Hram božanstvu gradskih Lara	41
9.1.6. Vespazijanov hram	42
9.1.7. Eumahijina zgrada	43
9.2. Hram <i>Fortuna Augusta</i>	45
9.3. Hramovi izvan foruma	46

9.3.1. Dorski hram	46
9.3.2. Eskulapov hram	47
9.3.3. Venerin hram	47
9.3.4. Izidin hram	49
9.4. Vodoopskrba grada	51
9.5. Terme	52
9.5.1. Stabijske terme	54
9.5.2. Forumske terme	55
9.5.3. Centralne terme	57
9.5.4. Suburbanske terme	58
9.5.5. Sarnske terme	59
9.6. Teatri u Pompejima	60
9.7. Amfiteatar u Pompejima	64
9.8. Palestre u Pompejima	67
10. Stambena izgradnja	69
10.1. Gradska kuća- Faunova kuća	71
10.2. Ladanjska kuća – Vila misterija	74
11. Nekropole	77
11.1. Grobnice uz Nucerijska vrata	78
11.2. Grobnice uz Herkulanejska vrata	79
11.3. Grobnice uz Vezuvska vrata	81
11.4. Grobnice uz Nolska vrata	81
11.5. Grobnice uz Stabijska vrata	82
12. Zaključak	83
13. Sažetak	86
14. Bibliografija	88
14.1. Popis kratica	88

14.2. Literatura	88
14.3. Popis mrežnih stranica	91
14.4. Popis priloga	92
15. Slikovni prilozi	97

1. Uvod

Pompeji su danas jedno od najvećih arheoloških blaga na svijetu i svaki dan se radi na tome da se što više otkrije i sazna o načinu života antičkoga svijeta. Inspiriran riječju hrvatskoga povjesničara i arheologa Mate Suića, ovaj rad nastaje kao opći prikaz povijesti grada Pompeja. On piše: “Fenomen historijskoga grada treba promatrati mnogo šire, u svim aspektima njegove društvene funkcije. Historičar mora “doživjeti,, antički grad sve do najintimnijih manifestacija njegova svakodnevnog života, počevši od života u uskom familijarnom krugu do javnog djelovanja pojedinaca i zajednice. (...) koliko mu izvorna građa i dokumentacija pomoćnih disciplina omogućuju.,”¹ Vodeći se tim riječima i uz pomoć arheološkog priručnika o Pompejima talijanskoga arheologa Fabrizia Pesanda te ostale stručne literature, rad prikazuje jednu konkretnu sliku grada u vrijeme rimske vlasti nad Pompejima.

Pompeji su grad kojeg su Rimljani učinili poznatim i stavili ga pod svoje okrilje i tako dali mogućnost spoznaje kakav je bio jedan antički grad, s dobro očuvanim prikazima urbanizacije, arhitekture, umjetnosti, epigrafije, ekonomije te samog života stanovnika.

Rad nastaje metodom iščitavanja i analiziranja te komparacije postojeće literature kako bi se učinila pojednostavljena sinteza povijesti Pompeja. Zbog erupcije vulkana Vezuva u 79. godini, ovaj grad je, kao ni jedan drugi grad antičkoga svijeta, ostavio mnoge materijale koji pomažu pri rekonstruiranju života grada. No, zbog velike količine arheoloških ostataka i svega što je pronađeno u ovom se radu ne opisuju svi arheološki pronalasci, nego jedan opći i precizan prikaz najvažnijih i najpoznatijih elemenata.

Prvi dio rada je kronološki naveden razvoj Pompeja, odnosno nastanak grada i povijesni dokazi o prisutnosti i utjecaju pojedinih civilizacija na sam grad. Naglasak je na povijesnom dijelu Pompeja kao što stoji i u naslovu diplomskoga rada jer opisuje ono što su narodi, koji su bili dionicima stvaranja, ostavili Pompejima i doveli ga do razine grada. U ovom dijelu bit će riječi o Etruščanima i Grcima za koje nije sasvim sigurno da su vladali gradom ili su Pompeji bili za njih samo tranzitno mjesto, koje su tek kasnije Samničani doveli do većeg razvoja. Ovaj dio govori kako su Pompeji odignuti na razinu kolonije i kako se vlast u gradu promijenila. Također, prikazuje se veliki potres koji je 62. zahvatio sam grad kao i okolne gradove, gotovo

¹ Suić, M., 2003., str. 76.

kao prirodni signal koji upućuje da bi u budućnosti postojanja grada moglo doći do većeg problema. U radu je opisano svjedočanstvo Plinija Mlađeg koji u *Epistulama* rimskom povjesničaru Tacitu piše o životu svoga ujaka Plinija Starijega kojega je, kao i mnoge Pompejance 79. godine, sustigla smrt zbog erupcije vulkana Vezuva.

Drugi dio odnosi se na dokaze koji potkrepljuju ono što je tijekom povijesti oblikovalo Pompeje u grad kakvim ga danas znamo. U drugom dijelu je zbog toga nezaobilazan opis urbanizacije i širenja grada, potom arhitektonska izgradnja koja objašnjava sustav funkcioniranja jednog grada. Opisivanjem arhitektonskih ostataka pojedinih hramova, foruma, termi, nekropola daje se ujedno i pregled života Pompejanaca i onoga do čega im je bilo stalo.

2. Prvi tragovi grada Pompeja

2.1. Smještaj i prirodne sile

Prvi spomen o smještaju Pompeja nalazi se u *Geografiji* grčkog pisca Strabona: “Vrata Nole, Nucerijske i Acerre (koja ima isto ime kao lokalitet u blizini Cremona) i Pompeja, podignuta su uz rijeku Sarno duž koje se uvozi i izvozi trgovačka roba. Iznad ovih mjesta podiže se Vezuv, u potpunosti zauzet svuda, osim na vrhu, prekrasnim poljima.,”²

Grad Pompeji se nalaze u današnjoj talijanskoj regiji Kampaniji (Slika 1.), poznatoj kao rimska *Campania Felix*. Podigao se na visoravni nastaloj u doba holocena, tridesetak metara iznad razine mora kao dio Napuljskoga zaljeva. Smjestio se u takozvanom kampanijskome vulkanskom prostoru koji se prostire od Tirenske obale sve do Vezuva na jugu.³ Vezuv se uzdigao iz kratera prethodno eruptiranog i urušenog vulkana Somma s kojim čini jedinstveni kompleks star više od 400 tisuća godina. Vezuv je 79. imao vrh prekriven šumama, a padine su bile rijetko pošumljene s prostranom ravnicom koja ga odvaja od drugih planinskih masiva. Na istoku su to vapnenačke planine Sarna iz čijeg je planinskog lanca s Monte Torrenone kontinuirano izvirala rijeka Sarno u dva rukavca, od kojih je onaj zapadni obrubljavao Pompeje, a drugi se izlijevao u more na jugu. Antički tok rijeke nije ostao isti, osim jednog kanala koji je poslije erupcije uništen, a samoj rijeci je produžena obala. U blizini ravnice se nalazilo Tirensko more koje ju je zajedno s Monti Lattari zatvaralo na jugu, a danas su Pompeji od mora udaljeni oko 2 kilometra. Ravnica je na zapadu bila okrenuta prema gradu Herculaneju, dok je na sjevernoj strani bio prostor za iskorištavanje zemaljskih blagodati za plodno i obradivo zemljište kojem pogoduje mediteranska klima.⁴

2.2. Najranija povijest grada

Strabon je zapisao gdje se nalazi i pod kim je bio grad Pompeji, što je bila smjernica onima koji istražuju Pompeje. No, navedena kronologija ne mora biti točna: “Ubrzo nakon Neopolisa nalazi se *castrum* Herculanej koji zauzima rt i proteže se na more sudarajući se s

² Pesando, F., 2012., str. 10.

³ Ling, R., 2005., str. 16. – 17.

⁴ Ciarallo, A., 2006., str. 11.

Libecciom, te se tako čvrsto nastani. Oski su ga zauzeli zajedno sa susjednim Pompejima uz koje teče rijeka Sarno, potom Tirreni i Pelazgi, a poslije njih Samnici. Ti posljednji, međutim, bijahu ubrzo izbačeni s prostora.,⁵

Uz antičke spise za otkrivanje najstarijeg postanka Pompeja vrlo bitna su i arheološka istraživanja. Arheološka iskapanja su došla i do materijala iz neolitika kao što je pronađena sjekira kraj Nolskih vrata (*Porta di Nola*) ili nekoliko predmeta iz brončanog doba. Naselja iz tih razdoblja nisu otkrivena zbog erupcije Vezuva iz drugog tisućljeća pr. Krista te grada koji se širio, ali sve je to beznačajno ako ne govori tko je i kada naselio mjesto na kojem su nastali Pompeji.⁶ Osim arheoloških istraživanja, postoji mitološka predaja koja se vezuje uz Pompeje, ali prvotno uz etimologiju imena grada. Grad je dobio ime u čast trijumfalne procesije, grčki *pompa*, legendarnog Herkula koji je nakon pobjede nad čudovištem Geyronom prošao kroz prostor grada i posjetio staosjedilački narod, kako bi se vratio u Grčku iz Gadira (Cadiz, Španjolska).⁷ Taj starosjedilački narod su staroitalski Oski koje spominje i Strabon, a naseljavali su današnju Kampaniju. Ime grada vjerojatnije proizlazi iz oskičkog jezika, to jest od riječi *púmpe* što je zapravo broj pet, koji bi mogao nositi značenje da je grad bio organiziran u pet naselja ili upućivati na vrstu društveno-političke organizacije.⁸ Postoji i teorija da je ime grada izvedeno iz grčkog *pémpe* što bi značilo poslati, a aludira na trgovačku povezanost obale i unutrašnjosti u sklopu *Magna Graeciae*.⁹ Također, Strabon iznosi i svoju ideju o imenu grada, to jest da su Pompeji smješteni uz rijeku koja ima svrhu “spremanja tereta i slanja istoga,”¹⁰ što na grčkome naziva *ekpempain*.¹¹ Etimologija imena ne daje čvrste dokaze s kojima bi se moglo zaključiti tko je točno osnovao grad, no prostor grada su naseljavali Oski već u kasno 7. stoljeće pr. Krista. Međutim, zbog raširenosti kulta Herkula i slave koju on donosi, Pompejancima se vjerojatno više sviđalo mitološko osnivanje i podrijetlo imena grada, što upućuje štovanje Herkula i Atene u Dorskom hramu. Dokaz tomu su prikazi na terakotnom antefixu sa Trokutastog foruma (*Foro Triangolare*) koji datira u 4. stoljeće pr. Krista.¹²

Sljedeći narod koji je po Strabonovom pisanju vladao Pompejima su Tirani, narod koji nije bio grčkog podrijetla, ali su ih antički pisci tako nazivali i vjerojatno ih poistovjećivali s

⁵ Pesando, F., 2012., str. 10.

⁶ Beard, M., 2008., str. 31.

⁷ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 10.

⁸ Ling, R., 2005., str. 33.

⁹ Monnier, M., 2007., str. 16.

¹⁰ Beard, M., 2008., str. 35.

¹¹ *Ibidem*

¹² Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 10.

Etruščanima. Od kasnog 7. i ranog 6. stoljeća pr. Krista Etruščani su se širili sa sjevera i centra Apeninskog poluotoka na jug između glavnog im središta Kapue i teritorija na jugu do grada Salerna. Njih su Pompeji privukli zbog dobrog geografskog položaja te rijeke Sarno koja je bila plovna, obalnog puta do Neopolisa i Herkulaneja. Takav povoljan položaj omogućavao im je lakšu razmjenu robe, a tomu svjedoči etruščansko *bucchero* lončarstvo te neki grafiti na etruščanskom, ali i rijetki na grčkom alfabetu. Pompejima su prema predaji vladali i Pelazgi, ali povijesnih podataka o njihovom podrijetlu nema dovoljno da bismo znali tko su oni točno bili. Zato se smatra da su oni bili mitološki Grci ili domorodci koji su se pomiješali s Etruščanima. Antički pisci su ih nazivali barbarima koji su prije grčke kolonizacije naseljavali južnu Italiju, što dovodi do konfuzije tko je nosio vlast u Pompejima, Grci ili Etruščani ili pak domorodački Oski. Poznato je da su Grci od 8. stoljeća pr. Krista počeli kolonizirati južnu Italiju i stvorili su gradove poput Pitekuze i Kume.¹³

Kako bi se pokušao razjasniti ovaj problem vlasti potrebno je posegnuti za arheološkim ostacima. Još iz 6. stoljeća pr. Krista datirane su najranije primitivne oskanske gradske zidine, a pronađeni dijelovi stajali su uz Herkulanejska (*Porta Ercolano*) i Vezuvska vrata (*Porta Vesuvio*). Te su zidine zatvarale takozvani “stari grad,, (*Altstadt*) od 9,3 hektara o čijem nastajanju Francis J. Haverfield prvi iznosi teoriju koju poslije dopunjavaju Armin von Gerkan i Hans Eschbach. Zidovi su sagrađeni na magmatskoj stijeni tufu koja nosi naziv *pappamonte*.¹⁴ Takve zidine nisu bile obrambene funkcije jer nisu mogle biti više od 1,5 metra zbog vrste mekanih blokova koji bi se samo urušili na većoj visini.¹⁵ Taj datum povezan je s datiranjem lončarskih proizvoda i grčkog i etruščanskog podrijetla, pronađenih u jugozapadnom dijelu grada, to jest “starom gradu,,. Obje kulture su od samih početaka Pompeja bile u njegovoj blizini (zbog trgovačkih puteva) i tako utjecali na njegov razvoj, konkurirajući jedna drugoj od 524. do 474. godine pr. Krista. Stara jezgra grada je na području Foruma (*Foro Civile*) i Trokutastog foruma što utvrđuju i stari blokovi kuća jer su drugačiji od ostatka grada, a i mreža ulica je nepravilna i ograničena svojevrsnim prokopima u zemlji. Takve ulice su pretpostavka da Grci nisu osnovali grad jer su njihovi gradovi uređeni mrežom ulica koje se sijeku pod pravim kutom.¹⁶

S druge strane postoje arheološki dokazi koji bi mogli upućivati na grčku vlast, iskapanja površine tla 79. godine otkrivaju da ni jedna zgrada nije starija od 3. stoljeća pr. Krista.

¹³ Ling, R., 2005., str. 35.

¹⁴ Pesando, F., 2018., str. 18.

¹⁵ Salvatore, N., 2010., str. 9.

¹⁶ Pesando, F., 2018., str. 18.

Međutim, postoje ruševine iz 6. stoljeća pr. Krista koje su grčkog modela gradnje. To su svetište Ateni (kasnije Minervi) i Herkulu u Dorskom hramu koji imaju baze stupova grčkog stila te male terakotne figurice koje prikazuju Atenu. Uz to hram Apolonu na zapadnoj strani Foruma arhitektonski podsjeća na modele s etruščanskog područja u Kampaniji. Također, pored hrama je iskopana terakota i korintska i antička keramika datirana između 575. i 550. godine pr. Krista što čini prvi trag urbane strukture Pompeja, pomiješane utjecajem etruščanske i grčke arhitekture.¹⁷

Do polovice 3. stoljeća pr. Krista upitno je koliko je “stari grad,, bio naseljen jer nema mnogo stambenih jedinica iz ranijeg doba osim pronađenih dijelova *pappamontea* u nekim, možda, privatnim prostorijama u kojima se miješaju grčko-etruščanski utjecaji. Tako da najstarije ostatke dijelova kuća nalazimo u Kući Etruščanskog stupa (*Santurio della Colonna etrusca*) kao i u Kući Orfejevog raskršća (*Santurio del Quadrivio di Orfeo*). Kuća Etruščanskog stupa nalazi se u blizini Herkulanejskih vrata, odnosno na sjevernoj strani grada, nedaleko od zidina. U njoj se, između dvije sobe, nalazi uzidan antički stup etruščanskog arhitektonskog stila po čemu je kuća i dobila ime. Upravo taj stup datira iz 6. ili 5. stoljeća pr. Krista (Slika 2.) i moguće je da je bio dio nekog svetišta iz etruščanskog razdoblja. Kopanje ispod Kuće svjedoči da je stup i stariji nego što je Kuća, jer ona datira iz 3. stoljeća pr. Krista. Nosivost, to jest potporanj, nije bila funkcija tog stupa, nego je vjerojatno nosio kip ili je stajao uz oltar, a uz bazu stupa su pronađene zavjetne pločice. Širenju religije svjedoči i pronađena grčka keramika s posvetama i prinosima iz 6. stoljeća pr. Krista te pelud i sjemenje bukve (*fagatus*) koji su u okolici kuće, a stvarali su sveti gaj ili doslovno prevedeno “božanstvu posvećeno zemljište,¹⁸ (grč. *temenos*; lat. *lucus*). Bukva nije tada rasla na jugu Apeninskog poluotoka, pa je vjerojatno da su je donijeli Etruščani koji su je povezivali s Fagatulom, odnosno antičkim pretkom Jupitera.¹⁹ Kuća Orfejevog raskršća ili Kuća Vezonija Prima (*Casa di Vesonius Primus*) u peristilu prikazuje slikovni prikaz antičkog Orfeja među zvijerima, no u ovom slučaju je prikaz bitan jer se ispod njega proteže 8 metara dug arhajski zid *pappamontea* i podignuti vapnenački zavjetni stup, dorskoga stila, iz prve polovice 5. stoljeća pr. Krista.²⁰

Grčka prisutnost u Kampaniji je dominirala od 474. godine pr. Krista kao rezultat bitke kod Kume, kad su Etruščani izgubili prevlast nad Kampanijom. Vjerojatno su tada tijekom vladavine Hijerona I. Sirakuškog uništene primitivne zidine, pa su ih kasnije novi nasljednici

¹⁷ *Ibidem*, str. 18.

¹⁸ Gorski, O.; Majnarić, N., 2011., str. 412.

¹⁹ Beard, M., 2008., str. 26.

²⁰ Pesando, F., 2018., str. 165.; 200.

obnovili na način *èmplekton*²¹ i time podsjećaju na gradnju zidova iz grčkog Neopolisa. O povijesnim događajima i razvoju Pompeja poslije 460. godine pr. Krista do oko 310. godine pr. Krista postoji jako malo povijesnih podataka prema kojima bi se mogao rekonstruirati taj period.²²

2.3. Grad pod Samničanima

Malo je arheoloških materijala koji datiraju u 5. stoljeće pr. Krista. Međutim, grad se postupno razvijao, odnosno širio od 4. stoljeća pr. Krista čemu svjedoče zidine. Na području današnje Kampanije u to doba su se nalazili Etruščani i Grci. Etruščani su počeli ekspanzivno slabiti zbog spomenute bitke za Kumu protiv Grka. Nakon grčkog osvajanja Kume i nakon pedesetak godina vlasti nad gradom, grčka se dominacija našla u opasnost od gubitaka vlasti zbog dolaska novih naroda iz južnog dijela središnje Italije koji su nanovo izmiješali populaciju. Od doba druge polovice 5. stoljeća pr. Krista vlada diskontinuitet u pronalasku dokaza o razvoju Pompeja što je uzrokovano upravo tim provalama novih naroda, većinom italskog naroda Samničana, koji su ženidbenim vezama s domorodcima stvorili novu populaciju Kampana (*populus Campanus*). Od 423. do 421. Kampani su zauzeli Kapuu i Kumu, a naposljetku su 400. godine pr. Krista pod Samničane pali i gradovi Pompeji, Napulj i Herkulanej. Tako su Samničani širili svoju vlast po Kampaniji što je okarakterizirano uvođenjem vlastitih zakona, oskičkog jezika kao glavnog te napretkom u urbanizaciji.²³ Poznato je da su Oski pisali s desna na lijevo i da su im slova bila drugačija nego latinica.²⁴

Samničani i Pompejanci su dio jednog većeg povijesnog događaja o čemu piše i Tit Livije u svojoj knjizi *Od osnutka grada*. Nove invazije Samničana po Kampaniji ponukale su Italike da potraže pomoć nove sile Rima, koja se počela ubrzano širiti. Tako su započeli Samnitski ratovi (1. rat 343.- 341. pr. Krista) u kojem je Rim pomogao Italicima protiv Samničana, ali je narode i gradove također podredio sebi. Za povijest Pompeja i njegovo prvo povijesno spominjanje je bitan Drugi samnitski rat od 326. do 304. godine pr. Krista. Rimljani su sa svojom pomorskom flotom (*socii navales*) 310. pr. Krista krenuli u napad na Nuceriju. Na tom

²¹ *Èmplekton* je: "racionalnije i estetski skladnije pravilno zide od kamenih klesanaca, te gradnja s dvije ljsuke koju su poznavali Grci.," Müller, W.; Vogel G., 1999., str. 217.

²² Geertman, H., 2009., str. 83.

²³ Schoder, R. V., 1963., str. 111.- 113.

²⁴ Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 7.

se putu flota, pod vodstvom Publija Kornelija, usidrila u Pompejima te je iskrcala vojnike koji su pljačkali bogatu dolinu Sarno. Rimljani su brzo zaobišli Pompeje i njegov narod jer su Pompejanci na brzinu sastavili slabo opremljenu vojsku (*agrestes*), ali su stali pred zidine i tako su spriječili da Rimljani opustoše grad. Pompeji, ali i ostali samnićanski gradovi su nekoliko godina kasnije, oko 290. pr. Krista, postali dio Rima, ali kao njegovi saveznici (*socii*). Rimljani su im ostavili prividnu neovisnost, poput korištenja oskičkog jezika i lokalne vlasti, dok su s druge strane Pompejanci morali mobilizirati ljude u vojsku kad god bi to Rim od njih zatražio.²⁵

Pompeji su dugo vremena uživali u mirnom razdoblju rimskog savezništva, pa i za vrijeme Prvog punskog rata (264.-241. pr. Krista), u koji nisu bili ni uključeni. U gradskim blokovima (*insula*) buja gradnja kuća, kao što su Kuća broda (*Casa della Nave*), Kuća znanstvenika (*Casa degli Scienziati*) te Kirurgova kuća (*Casa del Chirurgo*). Čak ni u ratovima s Hanibalom, posebice u Drugom punskom ratu (218.- 201. pr. Krista), nije Pompeje uništio Hanibal, što je bio slučaj s Nucერიjom, iako je bila odana Rimu. Štoviše, zbog uništenja Nucერიje broj stanovnika u Pompejima raste. Izbjeglice iz Nucერიje bježe u Pompeje, a taj prirast stanovništva je vidljiv u razvoju graditeljstva, odnosno broju kuća koji se grade u tom periodu. Kako je rastao rimski utjecaj na istoku tako su i Pompeji poprimili status grada. Drugo stoljeće pr. Krista bi se moglo nazvati zlatnim stoljećem Pompeja, kada se obnavlja Dorski hram i uz njega se postavlja teatar te nekoliko manjih hramova za štovanje stranih božanstava. U gradu nastaju zgrade s fizičkim, kulturnim i vojnim karakteristikama i potrebama građana, pa se tako podižu Samnićanska palestra, trijem na Trokutastom forumu te se obnavljaju Stabijske terme. Unutar nanovo sagrađenog hrama Apolonu nalazi se natpis koji svjedoči o savezništvu Pompeja i Rima, a govori da su Pompeji *civitas foederata* te da je 146. godine pr. Krista grad dobio na dar zaplijenjeni predmet s Grčkog Korinta. Predmet je na sebi imao natpis na oskičkom jeziku koji potvrđuje da je to poklon rimskog vojskovođe Lucija Mumija. Ovo je podatak koji govori da je grad kao saveznik Rima sudjelovao u ratu protiv Ahejskog saveza.²⁶ Grad je vodio mirnu trgovinu o čemu svjedoče pompejanska obiteljska imena u Delosu, među kojima su najviše puta spomenuti Prenestini.²⁷

Kao primjer helenističke kulture, može se navesti, podizanje temelja za Venerin hram, čemu svjedoče pronađeni zavjetni materijali, ali i forum okružen tabernama, gradnja

²⁵ Beard, M. 2008., str. 35.-37.

²⁶ Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 12.

²⁷ Pesando, F., 2018., str. 6.; 20.-22.

macelluma, bazilike, i hrama Jupiteru. Pompejanci nisu bili rimski građani, što je njima tijekom ovog samnićanskog perioda bio nedostatak jer nisu imali pravo glasa. Bez obzira na status stanovnika, saveznička italska zajednica kontinuirano se razvijala, a Pompeji se proširuju na 66 hektara i utvrđuju grad zidinama s višekratnim kulama.²⁸

²⁸ *Ibidem*, str. 22.

3. Rimski Pompeji

3.1. *Colonia Cornelia Veneria Pompeianorum*

Dugi niz godina grad je uživao vrstu samostalnosti i slobode pod dominacijom rimske vlasti, koristio je svoju zemlju za obrađivanje koja mu je dala plodove i proizvode kojima je trgovao istočnim Mediteranom. Rimski saveznici su nakon određenog vremena tražili rimsko građanstvo jer je ono donosilo pravo glasa. Saveznički rat Italika buknuo je protiv Rima, prvenstveno u želji da izbore status rimskih građana. Rim je odgovorio opsadom Pompeja 89. godine pr. Krista pod vodstvom Lucija Kornelija Sule (kasnije diktator Rima). Posljedice opsade se i danas vide na zidovima koji su udubljeni i izrupčani olovnim projektilima i kuglama balista. Oštećenja su pronađena na sjevernoj strani gradskih zidina i oštećena je Kuća Labirinta (*Casa del Labirinto*), a pogotovo Kuća Vestalki (*Casa delle Vestali*) čiji su vlasnici u odštetu dobili novo građevinsko zemljište. Nekoliko oskanskih natpisa svjedoči o tome da se Pompejanci nisu lako predali, nego su Rimljanima pružali izvjestan otpor. Pronađeni su natpisi (*eituns*) u obliku uputa Pompejancima da se pripremaju na ratovanje, te sugeriraju gdje se pojedini vojskovođa nalazi u službi. Primjerice: “idi putem između 12. kule i Vrata soli (*Porta Salinensis*) gdje je Matrije Adirije, sin Vibija, na dužnosti,²⁹. Pomoć je dolazila i izvan Pompeja od Lucija Kluenta koji je htio osloboditi grad, ali Sulinim povratkom u borbu taj pokušaj propada porazom Kluentove vojske u blizini Nole. U tom je ratu Sula ubio više od 20 tisuća ljudi zbog čega Stabije i Pompeji te ubrzo i Herkulanej, 84. godine pr. Krista padaju u rimske ruke kao municipiji.³⁰ Municipij je označavao da su italički gradovi bili autonomni rimski gradovi koji su nakon poraza ipak izborili građanska prava i rimski ustroj vlasti.³¹

Veća kazna ih je dostigla u 80. godini pr. Krista kao rezultat Građanskog rata između Sule i Marija, na čiju su stranu stali Pompejanci. Sulin je nećak, Publije Kornelije Sula u Pompeje doveo vojne veterane, oko 2500 obitelji koji su kolonizirali područje grada. Dovođenjem kolonista na novoosvojeno područje osigurava se odanost Rimu jer su oni većinu svog života živjeli poštujući rimska prava. Sula je među: “*tresviri coloniae deducendae*,³² odnosno tri osobe koje su osnovale koloniju u Pompejima. Odraz novog statusa i ranga koji su Pompeji dobili vidljiv je u nazivu koji mu je Sula dodijelio: *Colonia Cornelia Veneria*

²⁹ Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 27.

³⁰ Beard, M., 2008., str. 38.-39.

³¹ Matijević, M.; Đurđević, G., 2009., str. 50. – 51.

³² Descoedres, J.-P., 2009., str. 16.

Pompeianorum. Takav naziv nosi svoja značenja. Prvenstveno to znači da kolonija određuje način vlasti grada u skladu s rimskim zakonodavstvom. Jednako tako naziv označava da je grad osvojen od Rima i naseljen rimskim građanima koji su upisani u pleme Menenija. Upisani građani nisu na početku ustrojstva rimske vlasti u Pompejima mogli glasati u samom gradu, nego su morali za sve administrativne i izborne dužnosti ići u Rim. Nadalje, naziv *Cornelia* odnosi se na obiteljsko ime Sula, dok *Veneria* reflektira Sulino glavno božanstvo koje štiti i koja ga štiti, božicu Veneru. Naziv na latinskom jeziku aludira na korištenje latinskoga jezika kao glavnoga. Rezultat toga je i promjena vladajućih obitelji koje više ne nose oskička prezimena, nego prezimena rimskog građanstva. Građanstvo je bilo bogato i useljavalo se u velike vile uz obradiva zemljišta, dok su oni najbogatiji živjeli unutar gradskih zidina.³³

Agrarne površine postaju parcele za gradnju novih i veličanstvenih vila, čak su kolonisti dobivali kuće izbacujući prethodne vlasnike, što je bio slučaj s vilom Fonda Priska. U to doba se gradi amfiteatar radi kojeg su uništene stambene jedinice s jugoistočnog dijela grada. Unaprjeđuju se terme na Forumu i na Trokutastom forumu dodaje se više društvenih objekata kao taberne, da se potakne gospodarski razvoj i društveni život kolonije. Iz Rima su bogati građani u suburbiju Pompeja (*pagus Felix suburbanus*) gradili velike vile, od kojih su najpoznatije Vila misterija (*Villa dei Misteri*), Diomedova vila (*Villa di Diomede*), kako bi se makli od užurbanosti koja je vladala u Rimu. Također, glasoviti govornik i rimski političar Ciceron vjerojatno je imao jednu svoju vilu na području Pompeja. Magistrati su oko 70. godine pr. Krista obnovili kuću Labirinta prilagođavajući arhitektonski stil onom rimskom. Tako Pompeji postaju "Rim u malome",³⁴ te kuće više nemaju samo poslovnu funkciju primanja klijenata. Građaninu dom postaje središte dokolice, obiteljskih i prijateljskih druženja. Takav odnos se zrcali i u ambijentu i gradnji Julije Felix (*Praedia di Julia Felix*), Kuće srebrnog vjenčanja (*Casa delle Nozze d'argento*), Kuće Vetijevaca (*Casa dei Vetti*) itd. koje su podizali bogati individualci u slavu Rima i svoje političke karijere.³⁵

Marko Tulije Ciceron 62. godine pr. Krista govori o ne tako složnom početnom suživotu bivših Samničana i kolonista. Prva desetljeća kolonije su teško pogodila Pompejance koji su se s oskičkog jezika i svoje tradicije trebali naviknuti na administraciju po rimskom modelu, ali još im je teže palo to što je njihova aristokracija iskorijenjena. Pompejancima to nije odgovaralo jer su kao starosjedioci mogli sastaviti samo jedno glasačko pleme koje nema šanse

³³ Pesando, F., 2018., str. 8.

³⁴ Ciceron u govoru Obrane Planka o životu grada Pompeja kao Rima u malome govori: "*habitare in oculis civitatis et premere forum*", Pesando, F., 2018., str. 23.

³⁵ *Ibidem*

protiv doseljeničkih glasova. Tijekom obrane Sulinog nećaka, u kojem tvrdi da nije bio koruptivan i da nije sudjelovao u Katilininoj uroti te poticanju na državni udar, u govorima *Pro Sulla*, spominje Ciceron sporove između starih stanovnika i kolonista o pravima korištenja “šetališta,, odnosno *quadriportica* iza Odeona. On je sagrađen nakon što su kolonisti došli u grad. To područje kvadriportika bilo je njihovo prvo mjesto za politička dogovaranja. Ciceron nejasno i dvosmisleno iznosi nezadovoljstvo Pompejanaca koji su se žalili na P. Sulu, koji ih je zbog kolonista stavio u tešku poziciju. Pompejanci nisu mogli pristupiti na sastanke kolonista koji su bili prvi magistrati nakon osnivanja kolonije. Žalili su se da zbog toga oni, starosjedioci, nemaju pravo glasa koje su imali kolonisti. Ciceron spominje riječ *ambulatio* koja znači “šetati,,³⁶ pa se vjerojatno odnosi na taj kvadriportik, šetalište. Kolonisti su imali povlastice šetnje tim područjem, a to je, izgleda, bilo uskraćeno Pompejancima. Možda je zapravo iznio riječ *ambitio* koja označava “častohleplje, taštinu, pohlepu i težnju,,³⁷. Time se referira na korupciju u glasačkom sistemu jer su glavni bili u politici kolonisti, a ne starosjedioci.³⁸

Tijekom Građanskog rata između Gneja Pompeja i Gaja Julija Cezara (49. – 45. pr. Krista) Pompeji su vjerojatno bili na Pompejevoj strani. Ciceronu je, 14. svibnja 49. godine pr. Krista, bio ponuđen vojni zadatak da u Pompejima regrutira ljude, no tadašnji prokonzul Ciceron to odbija. U međuvremenu je Pompej skupljao vojsku u Grčkoj. Nakon Cezarove pobjede u gradu opet nestaju s političke scene neke obitelji kao Porcij i Stroniji, a dolaze Klodijevci, Tulijevci, Makijevci itd.³⁹

3.2. Pompeji - grad Rimskog Carstva

Nakon perioda prosperiteta i razvoja grada pod okriljem Rimske Republike, Julija Cezara nasljeđuje njegov nećak Oktavijan. On je pobijedio egipatsku kraljicu Kleopatru i vojskovođu Marka Antonija 31. godine pr. Krista u bitci kod Akcija. Od 27. godine pr. Krista Pompeji su grad Rimskoga Carstva pod vlašću Augusta. Vodeću društvenu ulogu u Pompejima su imale najbogatije obitelji (*domi nobiles*) koje su prihvatile Augustovu vlast i širile njegov kult (*princeps* i *pietas*). Najvidljiviji utjecaj ovog augustovskog perioda je u arhitekturi koja, što je

³⁶ Žepić, M., 2000., str. 22.

³⁷ *Ibidem*

³⁸ Ling, R., 2005., str. 53.; Beard, M., 2008., str. 42.- 43.; <https://pompeinetworks.wordpress.com/tag/sulla/> (7. 4. 2023.)

³⁹ Pesando, F., 2018., str. 10.

više moguće, kopira rimsku arhitekturu. Izvršavane su gradnje hramova na forumu kao Hram Kapitolijske Trijade, Hram Augustovom Geniju, Hram Fortuni Augusti, nesakralne građevine poput ogromne Eumahijine zgrade, unaprijeđen je vodovodni sustav pa su terme i fontane imale stalni dotok vode.⁴⁰

Pompeji su i nakon Augustove smrti 14. godine po. Krista nastavili svoju urbanizaciju i arhitektonsku izgradnju, ali pod okriljem drugih careva Tiberija, Kaligule, Klaudija za čijih se vladavina u Pompejima ne pronalazi nekih bitnih povijesnih događaja. U Kući Kentaura (*Casa del Centauro*) postoji grafit⁴¹ koji zabilježava prisutnost Kaliguline supruge Livije Orestile prije njenog progonstva u Ponzano. Sam Kaligula bio je dva puta u službi duovira Pompeja, za vrijeme Tiberija te kasnije, kao car 40. godine. Povjesničar Svetonije piše da je u Pompejima umro Druz, sin cara Klaudija, tako što se ugušio kruškom za vrijeme igranja.⁴²

Augustovim dolaskom na vlast započinje razdoblje vladavine Julijejsko-klaudijejske dinastije. Carske odluke i vladanje careva su se jako malo doticale građanske i upravljačke strukture Pompeja. Pompeji su kao i ostale rimske kolonije imale lokalna gradska vijeća koja su donosile odluke za grad. Car Neron je bio posljednji iz spomenute dinastije, a njegovo se ime direktno povezuje uz povijest Pompeja. U Pompejima je tijekom njegove vladavine došlo do nereda, pobune u pompejanskom amfiteatru 59. godine. Historičar Tacit u *Analima* donosi opis ove pobune koja se dogodila tijekom javnih gladijatorskih igri koje je organizirao Livinej Regul. Prema nekim spoznajama je on bio izbačen iz rimskog Senata, međutim, sami pisani dokazi uzroka izbacivanja nisu pronađeni. Došao je u Pompeje sa željom da se nastavi baviti politikom i da si na taj način namakne bogatstvo. Gledatelji iz obližnjeg grada Nucერიje započeli su bacanje kamenja na Pompejance, što je vodilo do sukoba, a to je rezultiralo ozljedama mnogih građana, ali i smrću nekoliko Nucერიjanaca. Tacit ne iznosi jasan razlog pobune među gledateljima, no moguće je da je pobuna motivirana i političkim previranjima toga doba, kao i u provociranju jedni drugih, potencijalno suprotstavljenih ilegalnih udruženja. Tacit ne objašnjava koja su to udruženja bila, ali su bila protiv carske vlasti i jedno od udruženja je moguće oformio Regul. Možda su to bile grupe poput augustala (*Augustales*) koji su štovali Augusta, ali ipak su to bile neke druge grupe koje su imale drugu funkciju u kojoj se ne podržava cara. Moguće je da je borba izazvana zbog komentara u gledalištu da su Nucერიjanci 80. godine pr. Krista s kolonistima ukrali dio poljoprivrednog zemljišta koje pripada

⁴⁰ Zanker, P., 1998., str. 81.- 98.

⁴¹ *CIL* 4, 6812= *EDCS* 2740020: *Cornelia P(ubli)f(ilia) Orestina* (https://db.edcs.eu/epigr/epikl_ergebnis.php) (5. 6. 2023.)

⁴² Pesando, F., 2018., str. 11.

Pompejima. Nucerijanci su se obratili Rimu kao svom patronu i Senat je donio odluku da se takvo barbarstvo i ilegalna udruženja ukinu i da se igre poput ove ne održavaju 10 godina pa Tacit piše: “...*prohibiti publice in decem annos eius modi coetu Pompeiani collegiaque*...”,⁴³ Senat je kaznio Livineja Regula progonstvom kao i duovire koji su sudjelovali u pobuni, kako bi se vratio mir i poštovanje rimskoga zakona. Tenzije među susjednim gradovima su rasle otkad je Neron 57. godine po. Krista uzdigao Nuceriju na rang kolonije, što je zbog zemljišne podjele zaoštrilo njihove odnose i dovelo do ovakvih nereda. Borba je slikovno prikazana u vrtu kuće Akcija Anicetija i daje pogled na amfiteatar i okolicu, odnosno veliku palestru (Slika 3.). Borba se prema ovome prikazu zbivala i izvan arene.⁴⁴ Osim tog prikaza postoji grafit u kući Dioskura (*Casa dei Dioscuri*) koji prikazuje kako Pompejanci slave pobjedu nad Nucerijancima, a u rukama drže palmine grane kao znak trijumfa. No, nije poznato referira li se crtež baš na pobunu iz 59. godine ili neka kasnija prepiranja među Pompejancima i Nucerijancima. Uz taj crtež stoji napisano kako su Kampanci poginuli u borbi s Nucerijancima, pa je konfuzna poveznica crteža i teksta jer su Kampanci narod iz regije Kampanije.⁴⁵

3.3. Veliki potres

Lucije Anej Seneka piše o svom prijatelju Luciliju koji je imao vilu u blizini Pompeja te spominje veliki potres na tom području. Prema tome je poznato da je 5. veljače 63. godine Pompeje i Herkulanej pogodio snažan potres. U to vrijeme konzuli su bili Regul i Virginije. Seneka spominje velika oštećenja grada do te mjere da neke građevine nisu bile ni obnavljane, a samo malen broj nije zahtijevao nikakve obnove. Primjerice, prostorije privatne terme na istočnoj strani Foruma nisu obnavljane jer se vjerojatno poremetio dotok vode čiji je popravak bio skup. Hitna potreba za popravcima je vidljiva u materijalima koji su korišteni za obnavljanje ruševina, što je značilo i slabiju kvalitetu samog materijala, kao i rezultate tog brzinskog obnavljanja. Tako su najčešće i najbrže tehnike ovog perioda gradnje *opus vittatum mixtum*, odnosno u zidanju se koristio red opeke s redom kamena. Povijesni dokaz o carskoj brizi o Pompejima je posjet Nerona i supruge Popeje gradu 64. godine. Neron je u Napulju imao svoju glazbenu izvedbu u teatru, pa je usputno svratio u Pompeje. O tome svjedoči

⁴³ Moeller, W. O., 1970., str. 85.

⁴⁴ *Ibidem*, str. 84. - 85.

⁴⁵ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 83.

nekoliko ucrtanih grafita⁴⁶ unutar jedne kuće koji bilježe donatorstvo cara Nerona i supruge Popeje. Par je darovao zlato i nakit te su posjetili Venerin hram koji je tada bio ruševina. Također, ugravirano je u zidu jedne kuće: *Cucuta ab(!) rationibus // Neronis Augusti*.⁴⁷ u ime Neronovog službenika (*rationibus*) koji ga je pratio na putovanju. Možda je to vrsta pošalice na Neronov račun koji je tada posjetio Pompeje jer *cicuta* je otrovna biljka kukuta, koja se u ovom slučaju odnosi na cara. Vjerojatno se aludira na glasine da je car čak ubijao ljude kad bi se našao u krizi za novcem, a Pompejima bi dobrodošli novci za obnavljanje zgrada. Zbog toga ga se tijekom njegovog posjeta prozivalo jer nije poznato je li uopće ostavio sredstva za obnavljanje zgrada ili je zlato koje je ostavio gradu bilo od nekog naručenog ubojstva.⁴⁸

Za razliku od Seneke, Tacit piše da su Pompeji uništeni 62. godine pod konzulima Celzom i Galom. Njegov iskaz je škrto navođenje kako je gimnazij uništen, a da se Neronov kip istopio u razobličenu broncu. On spominje i ljudsku žrtvu vestalke Lelije na koju se srušio nepoznati teški predmet koji ju je usmrtio. Ovaj potres vjerojatno je zabilježen na reljefnom prikazu u dva dijela koji se nalazi u kući bankara Lucija Cecilija Jukunda (Slika 4.). Jedan reljef je vjerojatno bio dijelom kućnog svetišta, odnosno lararija. Daje prikaz foruma i na njemu Jupiterov hram ukošen na lijevo, a na ulazu u hram stoje dva kipa jahača koji izgledaju kao da su u pokretu. Ispred hrama se nalazi oltar koji je, također, nagnut u lijevo. Na drugom reljefnom komadu je prikazan grad izvan Vezuvskih vrata koja su se nagnula u desno pa su se vrata odvojila od cisterne s vodom.⁴⁹

⁴⁶ *EDH* HD003332; *EDH* HD003341; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 129.

⁴⁷ *CIL* 4, 8075 = *EDCS* 21800215; Beard, M., 2008., str. 51.

⁴⁸ Beard, M., 2008., str. 50.-51.

⁴⁹ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 39.- 41.

4. Posljednji dani Pompeja

Potres je prethodio erupciji i napravio je rasjede u Vezuvu. Seneka navodi kako je uginulo oko 100 ovaca u dolini Sarno. To je trebao biti znak da je Vezuv aktivni vulkan, a ne planina, jer ispušta otrovne plinove koji mogu usmrtniti sva živa bića. Pompejanci potres nisu shvatili kao opasnost od moguće erupcije vulkana jer su smatrali da je Vezuv zapravo planina. Unatrag 150 godina, 73. godine pr. Krista gladijator Spartak podigao je pobunu upravo iz kratera Vezuva, ne znajući da je to vulkan. Plutarh opisujući Spartakov ustanak opisuje Vezuv koji je bio šumovit, a druga strana mu je bila puna strmih klifova, a na padinama vinova loza. Tek je Strabon (63.pr. Kr. – 30. po. Krista) napisao da je Vezuv ugasli vulkan s tamnim vrhom boje pepela. Vulkan je opisan kao strmina s jednim trokutastim vrhom što potvrđuje i slikovni prikaz (Slika 5.) u larariju kuće Stogodišnjice (*Casa del Centenario*). Prikazuje strm vrh i padine s niskim raslinjem te vinogradima i Dionizom kao božanstvom plodnosti i vina, a zmija predstavlja kućna božanstva. No, u Herkulaneju je Vezuv prikazivan s duplim vrhom, pa se kao i danas postavlja očito pitanje o poziciji s koje se promatra Vezuv. Naime, s jedne strane Vezuv izgleda da ima jedan vrh, kada se gleda primjerice s istočne strane Pompeja, a s druge strane, kad se gleda s Herkulanejskih vrata vide se dva vrha, što također svjedoči o perspektivi, kako tadašnjih historičara, tako i samih Pompejanaca. Osim Strabona, Vezuv kao vulkan su zabilježili Diodor Sicilski, Vitruvije, a i Plinije Stariji.⁵⁰

Cara Vespazijana je 79. godine naslijedio njegov sin Tit i u doba njegovog vladanja se dogodila devastirajuća erupcija vulkana Vezuva. Uz mnoga istraživanja vulkanskih naslaga tla, te 25 godina kasnije napisana dva pisma Plinijevog nećaka, Plinija Mlađeg, moguće je prikazati posljednje dane života gradova Pompeja, Oplonta i Stabije. Plinije Mlađi zabilježio je svjedočanstvo svoga ujaka Plinija Starijega u *Epistulama* VI.16 (“Pisma prijateljima,”) i VI.20. (“Dramatično sjećanje,”) namijenjenima Korneliju Tacitu koji je želio znati što se dogodilo 79. godine. Plinije Stariji bio je zapovjednik pomorske flote u Mizenu oko 32 kilometra od Vezuva, a sa sobom je poveo svoju sestru i njezinog osamnaestogodišnjeg sina Plinija Mlađeg. U njegovim pismima prikazana su dva dana erupcije u kojoj je zabilježen bijeg, tama i velika opasnost koju je elementarna nepogoda stvorila u Kampaniji.⁵¹

⁵⁰ Sigurdsson, H., 2009., str. 47. – 49.

⁵¹ *Ibidem*, str. 50.

Datum erupcije bio je 24. kolovoza 79. godine kada je primijećen ogromni oblak nad Vezuvom. Međutim, tijekom godina istraživanja postoje pretpostavke da su srednjovjekovni rukopisi krivo prepisali Plinijevo i Tacitovo bilježenje te da je erupcija bila 24. listopada ili studenoga. Kao dokaz toj teoriji je freska na zidu vestibula u Vili Sora jer se restauracija zaustavila sredinom studenoga. Uz to, pronađeni su prirodni ostatci ubranog jesenskog voća. Primjerice pronađena su stabla smokve, ali i velik broj karboniziranih smokvi koje se beru krajem kolovoza ili početkom rujna.⁵² Pronađeni su jesenski plodovi oraha, lješnjaka pa i šipaka, jabuke i kruške. Međutim, pronađeni ostatci voća nisu najvjerođostojniji dokaz o erupciji u jesenskom razdoblju jer se primjerice kruške ubiru krajem ljeta. S druge strane, bila je započeta berba grožđa jer je u susjednom Boscorealu pronađeno nekoliko amfora koje su dvostruko zabrtvljene, što znači da su već napravili vino i spremili ga za transport. Vidljivi su ostatci da su žetve već bile krenule zbog prikupljene pšenice, leće, graška, radiča, luka, mrkve, maslina itd. što opet upućuje na ranu jesen. Uz to, na žrtvama je pronađena teška pamučna odjeća koja je predebela za vruća talijanska ljeta, no možda su se tako odjenuli da bi se zaštitili od topline erupcije i žara koji je padao s neba. Uz žrtve je pronađen i novac s prikazom Tita koji je, prema istraživanjima, mogao biti kovan najkasnije u rujnu 79. godine.⁵³

Početna faza aktivnosti Vezuva bila je popraćena kontinuiranim potresima, malim eksplozijama i prvim tokom lave koji se spuštao do južne padine Vezuva. Plinije Mlađi piše: “*Hora fere septima*,”⁵⁴ to jest, oko podneva započinje jaka eksplozivna faza, poznata kao plinijevska faza erupcije. Karakterizira ju to što iz kratera izbacuje ogromni oblak u visinu od čak 14 kilometara, koji je izbacivao lapilije (komadiće lave) i bijeli plovućac. Taj vulkanski materijal s pepelom počeo je padati jugoistočno po površini grada zbog čega su građani počeli bježati, no neki su se samo sakrivali misleći da će sve proći. Tada je Plinije Stariji dobio pismo od Pompejanke Rektine koja je zatražila pomoć jer je piroklastični val krenuo prema njezinoj poljoprivrednoj površini i kući. U međuvremenu se Plinije Stariji ukrcao u svoj brod kako bi odatle promatrao erupciju i pozvao je potom nekoliko brodova da krenu u pomoć svima u podnožju Vezuva gdje se moglo još prići.⁵⁵ Padanje plovućca se kontinuirano nastavilo cijelo to popodne toliko da se nataložilo po tlu u debljini od 10 do 15 centimetara po satu. Uz to, kako je bio izbacivan iz kratera na visinu od pedesetak centimetara skupa s kamenjem veličine šake, počeo je svom težinom padati po krovovima kuća koje su se ubrzo počele urušavati. Od tog

⁵² Beard, M., 2008., str. 19.

⁵³ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 43.; 242.

⁵⁴ Sigurdsson, H., 2009., str. 52.

⁵⁵ Ling, R., 2009., str. 14.

trenutka kreću veće grupe bjegunaca koje se kreću po mraku, jer se tama spustila od gustog oblaka pepela i ostalog vulkanskog materijala. Svi su otežano disali zbog emisije ispuštenih plinova, a Plinije Stariji se nije uspio dalje provući od oblaka, pa je krenuo prema Stabiji do svog prijatelja Pomponijana rekavši kormilaru da sreća prati hrabre.⁵⁶

U večernjim satima oblak je dostizao visinu i do 33 kilometra koji je izbacivao bijeli i sivi plovućac, a onda se taložio zbog čega su se, oko ponoći, stvorila prva dva od šest vulkanskih tokova. Išli su u dužini od 74 kilometra jugoistočno od Vezuva do Herkulaneja, zahvaćajući njegovu zapadnu stranu, u brzini od 30 metara po sekundi i temperature do 400 stupnjeva Celzijevih. Plovućac se po gradu nataložio do dva, skoro tri metra, a samo se taloženje nastavilo sve do mora. Izbačeni plovućac je bio vruć i u dodiru s hladnijim morem su se stvarale male eksplozivne pare. Obala se zbog novih naslaga i podrhtavanja tla proširila za stotinjak metara. Rastao je sve veći broj žrtava koje su bile pogođene crijepovima kuća koje je piroklastični val uspio skinuti. Tada u Vili Terzigno pogiba dvanaestero ljudi, a Plinije bilježi da su požari zahvaćali vile na padinama vulkana. U tim trenucima Plinije Stariji i prijatelj se odlučuju za bijeg teško otvarajući vrata blokirana plovućem. U jutarnjim satima novoga dana stvoren je novi tok zbog još jedne erupcije. Taj tok stiže do Pompeja, ali se zaustavio na sjevernoj strani zidina. Umiru oni koji su se našli izvan zidina u Vili misterija, Diomeda, ali i grupa bjegunaca koja je krenula s Herkulanejskih vrata. Novi vulkanski tok proširio se preko zidina Pompeja i tekao po plovuću debljine 2,4 metra. Tek tada neki su odlučili bježati pa ih je tok zahvatio za vrijeme trčanja po plovuću, ali primarni razlog smrti je bilo gušenje otrovnim plinovima i zadobivenim opekotinama. Ubrzo se stvorio i peti tok, a još veći stvorio se oko sedam sati i taj je bio praćen velikim oblakom koji je prekrpio Pompeje i krenuo prema jugu. Tamo je razorio Stabiju, gdje se astmatičar Plinije Stariji ugušio od plinova. Plinije Mlađi objašnjava da mu je ujak bio plućni bolesnik i da je ovisio o pomoći drugih ljudi. U blizini Vezuva ostala je naslaga vulkanskog materijala od oko metra debljine, a more se povuklo oko 400 metara, a tok rijeke Sarno okrenuo se prema jugu.⁵⁷

Plinije Mlađi i majka su u strahu od iste sudbine i stalnih podrhtavanja tla pobjegli iz Mizena, te on ne donosi izvještaj o šestom piroklastičnom valu, nego općenito o katastrofalnom osjećaju straha koji je vladao među ljudima. Na putu je Plinije promatrao promjene i ogromni

⁵⁶ Sigurdsson, H., 2009., str. 50.- 54.

⁵⁷ *Ibidem*, str. 56.-58.

crni oblak opisujući da je zauzeo cijelo nebo. Nebo je bilo puno munja i vatre koja je izlazila iz vulkana, a sve je rezultiralo povlačenjem mora i prekrivanjem gradova.⁵⁸

Poslije vijesti o erupciji u Kampaniji je car Tit (79.- 81.) organizirao pomoć pogođenim područjima. Imenovao je dva “*curatores restituendae Campaniae*,”⁵⁹ odnosno konzula sa zadaćom da zabilježe i pomognu u organizaciji davanja pomoći što je financirao od naslijeđa onih koji su poginuli u erupciji. Grad je bio uništen pa su se preživjeli naselili u Sorrento i Salerno. Postoje arheološki dokazi da se pomoć počela davati jer su pronađeni tragovi iskapanja plovućca, no car je 80. godine zaustavio radove jer je svoju pozornost posvetio glavnom gradu Carstva koji se nalazio u obnovi nakon požara. Uz more je pronađeno 250 žrtava koje nisu uspjeli spasiti svoje živote. Ukupno otkopanih mrtvih, u 44 istražena hektra u Pompejima, broji 1150 ljudi, a u suburbiju 258.⁶⁰ Vezuv je uvršten među aktivne vulkane Italije dandanas, no posljednja eruptivna aktivnost zabilježena je u 1944. godini.⁶¹

⁵⁸ *Ibidem*, str. 58.

⁵⁹ Pesando, F., 2018., str. 15.

⁶⁰ *Ibidem*, str. 15. - 16.

⁶¹ Salvatore, N., 1998., str. 15.

5. Arheološka istraživanja u Pompejima

Svetonije u svome djelu *Dvanaest rimskih careva* piše kako je car Tit dva puta posjetio erupcijom pogođena područja. On je nedugo nakon same erupcije izabrao dvojicu izaslanika kojima je zadatak bio procijeniti štetu i napraviti uvid u mogućnost obnove samog grada. Oni su trebali napraviti plan obnove i iskapanja, ali godinu dana nakon, kada car sam posjećuje Pompeje, uviđa da bi takav plan i financijski i logistički bio prevelik poduhvat za Carstvo te odlučuje umjesto iskapanja i obnove preživjelim stanovnicima ponuditi novčanu pomoć i premještanje u druge gradove. Uz to, tijekom njegove druge posjete Vezuvskom području, u Rimu je buknuo požar što je nagnalo cara da se vrati u Rim i financijskim sredstvima pomogne pri obnovi Rima. Od dana kada je car Tit prekinuo iskapanje Pompeja pa sve do razdoblja 16. stoljeća Pompeji su bili prekriveni skorenom lavom i bili su mjesto pljačkaških pohoda. Grad je bio zabilježen na Peutingerovoj karti uz Herkulanej, Stabiju i Oplont. Između 1592. i 1600. godine otkriven je kanal rijeke Sarno pa započinje arheološki projekt *La cività* što je označavalo antički grad. Projekt je vodio arhitekt Domenico Fontana koji je pronašao oslikani zid vjerujući da iskavaju antički grad Stabiju. No, Giulio Cesare Capaccio shvatio je da zapravo iskavaju grad Pompeje. Od 1748. godine arheološka iskapanja Pompeja ozbiljnije su se počela voditi pod vodstvom kraljevstva Karla III Burbonskog i upraviteljem iskapanja Karlom Jakobom Weberom. Iskapanja su vršena na lokalitetu hrama Fortune Auguste te sjecištu Stabijske i Nolske ulice. Kralj je naredio da se sve dragocjenosti donesu na španjolski dvor, stvarajući 1755. Kraljevsku akademiju za publiciranje nalazaka.⁶²

Godine 1763. našli su izvan Herkulanejskih vrata natpis Tita Svedija Klemensa, a taj natpis je istraživačima potvrdio da iskavaju grad Pompeje (*Rei publicae Pompeianorum*).⁶³ Problem tijekom ovih iskapanja bio je što su pronađeni ostatci postajali dio kraljevog dvora, ali i kraljeva naredba da se lokaliteti zatrpavaju nakon što se pronađu dragocjenosti. Mnogo godina su iskapanja vođena samo da bi se pronašle vrijednosti poput kipova, ogrlica i slično koje bi upotrijebili za ukrašavanje palača. Tek se oko 1760.-ih i 70.-ih otkriva dio grada, odnosno otkriva se Trokutasti forum i okolni spomenici.⁶⁴

Mnogo važnija istraživanja, tj., profesionalnija, kreću od razdoblja ujedinjenja Italije 1861. godine. Webber i Francesco la Vega su prvi proveli kategoriziranje pronađenih materijala,

⁶² Pesando, F., 2018., str. 25.

⁶³ Foss, P. W., 2009., str. 31.

⁶⁴ *Ibidem*, str. 29. – 30.; Pesando, F., 2018., str. 25.

ostavili su nacrtane prikaze zgrada, prepise natpisa i pregledne arheološke dnevnik. Vega je vodio iskapanja i istraživanja u želji da sve izađe na vidjelo, tako da se više ništa nije zakapalo, nego je ostajalo, *in situ*, onako kako je vidljivo i danas.⁶⁵ Tijekom razdoblja iluminizma i francuske vlasti nad Napuljem definira se jezgra grada, njegove zidine, tijekom urbanizacije, a sve pod vodstvom Charlesa Francois Mazoisa koji piše četiri volumena o ruševinama Pompeja.⁶⁶

Arheolog Giuseppe Fiorelli učinio je mnogo za očuvanje Pompeja i proveo nova iskapanja od 1863. do 1875. godine. Poznat je zbog opreznog iskapanja kojim je htio izbjeći urušavanje zgrada. Cijeli lokalitet Pompeja podijelio je u devet regija, odnosno stambenih četvrti, ali najpoznatiji je zbog uvođenja tehnike konzervacije ljudskih tijela koje je usmrtio piroklastični val. Iskapanjem arheološkog lokaliteta dolazilo je do praznih prostora u tlu koja su nastala zbog raspadanja tijela i odjeće žrtava erupcije. Fiorelli je te prazne prostore popunjavao ulijevajući gips, dajući time oblik žrtvama. Pod njegovim vodstvom otkrivene su kuće Srebrnog vjenčanja i kuća Vetijevaca, a njegova arheološka istraživanja omogućila su da Pompeji postanu muzej antičkog svijeta.⁶⁷

Oko 1860. godine znanstvenici su započeli s imenovanjem kuća i ulica jer nisu postojali točno zabilježeni podatci o adresama kuća ili nazivi ulica antičkoga razdoblja. Jedino što pruža pogled u antičko nazivlje su dijelovi grada (*vicus*) zabilježeni na političkim izborima iz 47. i 46. godine pr. Krista. Zabilježene su već spomenute, četiri izborne grupe: *Salinienses*, *Campanienses*, *Urbulanenses* i *Forenses*. Osim njih, imena gradskih vrata nadjenuta su od strane istraživača, ali se smatra da su Nolska vrata prvotno bila Kampanska (*Porta Campana*), po izornoj grupi. Za Sarnska vrata postoji epigrafski dokaz iz 89. godine pr. Krista na oskičkom jeziku koji ukazuje da su vrata bila “*Veru Sarinu*,”. Latinski ekvivalent Herkulanejskim vratima je vjerojatno bio *Porta Salis* jer su u blizini nađene solane i to je ta vrata povezivalo i s grupom *Salinienses*.⁶⁸

Što se tiče danas poznatih naziva ulica, njih su uglavnom imenovali istraživači radi lakših lociranja i kategoriziranja ostataka. Rimsko nazivlje nije poznato ili nije u upotrebi. Na primjer, vrlo je vjerojatno Stabijska ulica bila *Via Pompeiana* jer se povezuje s natpisom na oskičkom koji spominje Stabijska vrata i Stabijski most kuda su putovala dvojica edila. Ta ulica pružala se do hrama Jupitera Melikija i tu se križala s dvije ulice, *Via Jovia* i *Via Dequiaris*, danas

⁶⁵ Salvatore, N., 1998., str. 16. – 17.

⁶⁶ Foss, P. W., 2009., str. 33.

⁶⁷ Salvatore, N., 1998., str. 18.

⁶⁸ Ling, R., 1990., str. 207.

nazvane Ulica Izidinih hrama i Ulica teataru (*Via dei Teatri*). Većina ulica dobivala je imena referirajući se na određene karakteristike, poput velike fontane u Ulici Obilja i njezinog gospodarskog značaja te se na taj način, vrlo vjerojatno, imena ne poklapaju s rimskim nazivljem.⁶⁹

Nadalje, arheološka istraživanja koja je vodio Vittorio Spinazzola donijela su pregledan prikaz starih iskapanja i onih vođenih u prvoj polovici 20. stoljeća. Amadeo Mauri vodio je arheološka istraživanja od 1923. do 1961. godine i bitan je zbog inovativnog pristupa iskapanjima koja otkrivaju Kuću Menandra, ali i cijeli kompleks zidina. No, rad arheologa je bio prekinut bombardiranjima 1943. tijekom Drugog svjetskog rata. Ta su bombardiranja uništila pojedine lokalitete poput 1. i 2. regije, a iskapanja su se nastavila 1945. godine. Mauri je sa svojim timom iskopao oko 44 hektra Pompeja koji se i danas istražuju i na kojima se stalno vrše obnove. Nakon potresa 1980. godine želja svih znanstvenika bila je pojačana digitalizacija kojom bi se ostavilo znanje i otkriće o antičkim Pompejima, pa se upravitelj Pietro Giovanni Guzzo koncentrirao na traženje financijskih sredstava za daljnju konzervaciju i otkrivanje lokaliteta. Zbog toga se niz godina od 1990. do 2005. godine izdavala zbirka *Slike i mozaici Pompeja*. Od 1998. kao godina kojom se obilježavala 250. godišnjica arheoloških iskapanja, kontinuirano su vođeni projekti za istraživanje Pompeja, ali i okolnih gradova. Sva znanstvena istraživanja vođena su u suradnji s Vrhovnim arheološkim nadzorništvom Pompeja (*Soprintendeza Archeologica di Pompei*). U svrhu turizma nastao je arheološki park Pompeji (*Parco archeologico di Pompei*), ali su i započeta istraživanja pod imenom Veliki projekt Pompeji. Taj projekt pod vodstvom direktora parka Massimom Osanom, vođen je u svrhu zaštite kulturnog dobra i antičke tradicije Italije.⁷⁰ Danas se također provode znanstvena istraživanja pod upraviteljem pompejanskog arheološkog parka Gabrielom Zuchtriegelom.⁷¹

⁶⁹ *Ibidem*, str. 210.

⁷⁰ Pesando, F., 2018., str. 26. – 27.

⁷¹ <http://pompeisites.org/comunicati/gabriel-zuchtriegel-nuovo-direttore-del-parco-archeologico-di-pompei/> (7. 6. 2023.)

6. Tijela javne službe

Pompejima su vladali magistrati koji su imali određene funkcije. Iz 2. stoljeća pr. Krista postoji oskanski natpis, oporuka Vibija Adirana, iz koje se iščitava koje su to bile prve funkcije javne vlasti u lokalnoj upravi Pompeja. Vrhovni magistrat se nazivao *meddix tuticus* koji je po rimskim načelima jednak *iudexu* zajednice, odnosno imao je sudske ovlasti uz pomoć kojih je kao upravitelj zajednice mogao biti identificiran kao *Pompeianus*. Hijerarhijski, ispod njega bili su magistrati nižih ovlasti, kao što su edili i kvestori. Njihove su obveze bile namijenjene očuvanju reda zajednice, održavanju javnih obveza poput rada cesta, mostova, gradskih vrata i svega što je potrebno za oformljivanje grada. Uz njih je bio organiziran i savjetodavni organ vlasti koji se nazivao *kumbenneis* te *kumparakineis* što bi se dalo usporediti s rimskim Senatom. Ta dva organa su u nekoliko epigrafa potvrđena u istom obliku genitiva jednine u ulozi prosuđujuće funkcije uz koje se veže i riječ *tanginud* koja je ekvivalent rimskom *de senatus sententia* i označava razmišljanja i odluke Senata. No, njihova stvarna uloga u ranoj pompejanskoj vlasti za vrijeme Samnićana i savezništva nije jasna. U Vibijevom ugraviranom epigrafu na vapnenačkom stolu otkriva se kako on svojom oporukom daje novac pompejanskom *verreia*, odnosno neprecizno definiranoj organizaciji vojnog podrijetla u sastavu mladih građana i onih iz helenističkog doba, a bitna je za život aristokracije i zajednice Pompeja. S tim novcem je pompejanski kvestor Vibije Vinik u skladu sa presudom skupštinskog tijela, *kumbennio*, ugovorio gradnju zgrade (samnićanske palestre). Osim tih nekoliko natpisa, nepoznata je najranija struktura vlasti Pompeja. Zbog toga nije zabilježen ni način izabiranja vladajućih tijela, ali pretpostavlja se da su ljudi bili svrstani u pet plemena koja su glasala za političke kandidate.⁷²

Kratko razdoblje postojanja municipija ostavilo je trag na jednom natpisu iz 80. godine pr. Krista: “Vibije Popid, kvestor, sin Epija, nadgledao je izradu portika...”.⁷³ On je zaslužan za obavljen posao podizanja stupova na trijemu južnog dijela foruma. Potom, uz dizanjem grada na rang kolonije dolazi i rimski način javne vlasti, to jest uspostavljanje *ordo decurionuma* (senatorsko vijeće) koje je brojalo oko sto članova imenovanih *deductorom*. Ovoj maloj skupini aristokrata dodani su magistrati, *duumviri iure dicundo* i *duumviri aediles*. Njihovi izvršitelji birani su svake godine, a izvršavali bi tu funkciju od 1. srpnja do 30. lipnja.⁷⁴ Uz njih je svake

⁷² Cappeletti, L., 2016., str. 511.- 514.

⁷³ CIL 10, 794=EDCS11400878: *V(ibus) Popidius / Ep(pi) f(ilius) q(uaestor) / porticus / faciendas / coeravit.*; <http://www.csun.edu/~hcfl1004/pompeii.html> (20. 4. 2023.)

⁷⁴ Pesando, F., 2018., str. 16.

pete godine bio biran par kvinkvenala (*duoviri quinquennales*) sa funkcijom popisivanja građana i onoga što posjeduju te dodatni zadatak popisivanja novih članova vijeća. Članovi *orda* su bili stariji od 35 godina iz obitelji aristokrata, ali kasnije pravo ulaska stječu i bogate zemljoradničke obitelji koje su imale posjede u vlasništvu od 100 tisuća sestercija. Kasnije se u Augustovo doba u vijeće biralo one koji su imali posjede u vlasništvu od milijun sestercija (Skauriji, Holkoniji).⁷⁵

Holkoniji su pompejanska obitelj zabilježena u nekoliko generacija te u mnogim darovnim natpisima, izbornim grafitima, postavljanju kipova itd. Najpoznatiji član i predstavnik te obitelji bio je Marko Holkonije Ruf čija se obitelj bavila poljoprivrednim poslovima, ali istaknuta je po proizvodnji i distribuciji svojih vina. Čak je i Plinije Stariji u svom djelu *Povijesti prirode* istaknuo pompejansko lokalno vino imena *Horconian* ili *Holconian*. No, Plinije spominje kako su pompejanska vina bila prejaka te da ni starija vina nisu bolja jer izazivaju velike glavobolje, odnosno mamurluk.⁷⁶ Ruf je bio predstavnik, odnosno patron kolonije u Augustovu razdoblju, preciznije oko 20. godine pr. Krista do početka 1. stoljeća po. Krista. Ruf je sa svojim suradnicima obnovio oko 2. godine pr. Krista Apolonov hram. O tome se zna jer postoji natpis da je Ruf dao naknadu od 3000 sestercija vlasniku kuće kojemu je novi zid hrama zaklonio svjetlost. Dokazi o Rufovom utjecaju i postojanju, uz mnoge natpise svjedoči i podizanje raskošnog kipa patronu grada. Kip je postavljen na raskrižju Ulice Obilja (*Via d'Abbondanza*) i izvan stabijskih termi uz mnoge druge koji predstavljaju članove obitelji Holkonija.⁷⁷ Jedan od njih pripada vjerojatno Rufovoj sestri ili kćeri Holkoniji koja je bila svećenica.⁷⁸ Rufov kip stajao je na osami, odnosno odvojen od ostalih. Kip je vojnog karaktera jer prikazuje Rufa s crvenim plaštom, bijelom tunikom sa žutim obrubom i crnim sandalama. Taj kip je nalik carskim kipovima pa se vjeruje da je 40. godine na tijelo kipa postavljena glava cara Kaligule koji je tada uz carsku ulogu bio i duovir Pompeja. Takvo mišljenje postoji jer je glava promjerom puna manja nego što je tijelo kipa.⁷⁹ No, najbitniji je natpis kipa koji zabilježava bogatu Rufovu karijeru: “Marko Holkonije Ruf, sin Marka, vojni tribun odredbom naroda, pet puta duovir sa sudskom ovlasti, dva puta kvinkvenal, Augustov svećenik i patron kolonije.,”⁸⁰ Kasnije ga je naslijedio brat ili sin Celer, a u obitelji je bio poznat još i Gelijski koji

⁷⁵ Beard, M., 2008., str. 204.

⁷⁶ Descoedres, J.- P., 2009., str. 14.

⁷⁷ Beard, M., 2008., str. 204. – 210.

⁷⁸ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 147.

⁷⁹ Beard, M., 2008., str. 208.

⁸⁰ *CIL* 10, 830=EDCS11400914: *M(arco) Holconio M(arci) f(ilio) Rufo / trib(uno) mil(itum) a popul(o) Iivir(o) i(ure) d(icundo) V / quinq(uennali) iter(um) / Augusti Caesaris sacerdoti / patrono coloniae.*; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 186.

je za vrijeme cara Tiberija bio duovir, a Holkonije Macer bio je Kaligulin prefekt. Naposljetku, 79. godine duovir Pompeja bio je Holkonije Prisk.⁸¹

Izborna se procedura vršila na forumu i taj dan forum bi bio ograđen kako žene, robovi i maloljetnici ne bi mogli pristupiti glasanju na koje nisu imali pravo. Glasači su bili podijeljeni u pet izbornih jedinica koje su međusobnim izborom kandidata izabrala jednoga. Dakle, jedna izborna grupa imala je pravo na samo jedan glas. U Pompejima su postojale četiri poznate izborne grupe koje su dobile nazive po dijelu grada u kojem stanuju, ali njihovim antičkim porijeklom. To su bile *Forensis* s područja foruma i Vrata morske obale (*Porta Marina*), sljedeća grupa je bila *Saliniensis* sa sjeverozapadnog dijela grada s izlazom na Herkulanejska vrata. Potom je postojala izborna grupa *Campaniensis* iz sjeveroistočnog dijela i Vezuvskih vrata, za njom je slijedila grupa *Urbulanensis* s područja Nolskih vrata. Naposljetku je peta grupa čije ime nije poznato, ali obuhvaća jugoistočni dio grada i pretpostavlja se da je mogla nositi ime *Venerii*. Ta je grupa možda bila odvojen organ magistrata koji predstavlja suburbijску skupinu, odnosno *Pagus Augustus Felix Suburbanus*.⁸²

Natpisi na zidovima crvenom ili crnom bojom sa sloja iz 79. godine svjedoče o natjecateljskoj politici u Pompejima. Takve natpise bilo je moguće pronaći svugdje, od unutarnjih zidova privatnih kuća, na raskrižju prometnica, po zidovima i fasadama kuća sve do grobova. Standardan oblik natpisa je ugravirano ime kandidata i političke funkcije za koju se natječe, a ponekad i ime onoga tko daje podršku kandidatu, primjerice od njegovog zlatara i slično: “Afrikanije i Viktor traže da Marko Cerenije bude edil.,”⁸³ Neki su zidni natpisi bili kao osobne preporuke kandidata koji je: “podržan od Svedija Klemensa,,. Taj je čovjek, Tit Svedije Klemens, bio više puta zabilježen na natpisima, a poznato je da ga je car Vespazijan poslao u Pompeje oko 69. godine kako bi razriješio afere ilegalne privatizacije zemljišta u Pompejima. No, on je svoju poziciju iskoristio kako bi i u Pompejima namaknuo bogatstvo i popularnost među vladajućima. Neki natpisi su financirani od strane obrtnika iz reda ribara, pekara, suknara, Izidinih štovatelja itd. ili bi cijela izborna grupa napisala: “*Campaniensis* podržavaju Marka Epida Sabinija za edila.,”⁸⁴ Bogate žene u pompejanskoj zajednici također su tražile zapisivanje grafita za one koje podržavaju u kampanji, poput Tedije Sekunde koja je bila podrška unuku Luciju Popidu Sekundu kao kandidatu za edila.⁸⁵

⁸¹ Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 185.

⁸² Pesando, F., 2018. str. 17.- 18.

⁸³ Beard, M., 2008., str. 189.

⁸⁴ *CIL* 4, 470=*EDCS*28000401; Beard, M., 2008., str. 190.

⁸⁵ *Ibidem*, str. 188.- 191.

U nekim grafitima je čitljiva satiričnost i vrsta izazivanja u želji da se naruga političkim kandidatima. Na primjer, jedan je autor napisao grafit u Ulici Obilja u jednoj zalogajnici (*thermopolia*). Grafitom je spomenuo grupu žena koje daju podršku kandidatu Gaju Polibiju, a one su Azelina, Egla, Zmirina i Maria. Imena Egla i Zmirina su grčkog korijena pa se tu osjeća izazivanje i provokacija jer su one bile ropkinje i kao takve nemaju pravo glasa. Autor je napisao da žele Gaja Julija Polibija za edila, a takva podrška, iz najniže društvene ljestvice, nije mu se svidjela pa je grafit premazan bijelim krečem. Ima zanimljivih grafita koje pišu “kasni pijanci,, i zabilježavaju svoju želju za edila.⁸⁶

Po arheološkim nalazima, vjerojatno je 79. godine edil bio Marko Sabelije Modest uz Kneja Helva Sabinija, a duoviri su bili Gaj Gavije Ruf i Marko Holkonije Priska. Po natpisima je poznato da je kandidata za mjesto edila bilo više nego za duovira, koji se može postati tek nakon odrađene edilske službe. Prethodni edili su ili umrli ili se odselili pa se nisu natjecali za funkciju duovira. Tako su od 71. do 79. godine samo dva čovjeka obnašala funkciju duovira. Čitava lokalna uprava bila je podređena glavnom gradu, odnosno Rimu, o čemu govore ploče bankara Cecilija Jukunda koji zabilježava da je mjerenje žita dovedeno na razinu kao u Rimu te da su povećani lokalni porezi. Za shvaćanje strukture vlasti u Pompejima iščitavaju se oskanski i latinski natpisi te izborni grafiti, koji mogu dati preglednu sliku političke strukture grada.⁸⁷

⁸⁶ Beard, M., 2008., str. 192.

⁸⁷ *Ibidem*, str. 193. – 200.

7. Gospodarstvo u Pompejima

Pompejanci su svoje gospodarstvo temeljili na poljoprivrednim dobrima, odnosno plodnosti zemlje koja je pogodna za skoro sve kulture. Najraširenije su bile žitarice kao što su pšenica, leća i kukuruz. Nastavno na to u Pompejima je pronađeno nekoliko velikih pekarskih peći što svjedoči o povezanosti poljoprivrede i zanatskih radnji, primjerice pekarstvo. Pekari su čak i prodavali žitarice, ali uglavnom su u svojim pekarama imali mlin pa bi žito samljeli u brašno. Brašno su ili prodavali ili odmah od njega radili kruh koji je u zoru bio spreman za prodaju. Osim za žitarice i povrće (kupus, mrkva) tlo je bilo pogodno i za vinograde te maslinike. Bogaštvo koje su neke obitelji imale rezultat su rada na ovakvim obradivim zemljištima. Bogačije obitelji poput Holkonija plaćale su drugima da im obrađuju zemlju dok su se oni bavili prodajom dobivenih produkata. O proizvodima najviše svjedoče amfore koje su bile uglavnom namijenjene za transport vina, maslinovog ulja, ali i za konzervaciju orašastih plodova, voća i povrća. Također, ostalo je sačuvano nekoliko preša za vino te velike keramičke posude (*dolia*) za spremanje vina. Vino se uglavnom prodavalo na lokalnoj tržnici, a rijede se izvozilo. U slučajevima kad se izvozilo bilo je sačuvano u amforama i potom transportirano. Jedan izbljedijeli slikovni grafit svjedoči kako su amfore pune vina bile stavljane u kola i spremne za vožnju do prodajnog mjesta. Uz poljoprivredu, uzgajale su se životinje poput ovaca koje su osiguravale mlijeko i vunu. Pompejanci su također imali i konje, mazge, magarce koji su im služili za vuču kola ili oranje. Za oranje su također koristili i bikove, a u svrhu mesne prehrane bavili su se i svinjogojstvom. Ulice su bile glavno mjesto prodaje proizvoda, što znači da je većina trgovca imala neku vrstu štanda ili prostoriju za trgovanje u prizemljima inzula.⁸⁸

Postoje ploče (*tabula*) bankara Lucija Cecilija Jukunda koji je na njima bilježio prodaju i protok novca koji su bili potrebni prodavačima. On je bio posrednik između kupaca i prodavača na aukcijskim prodajama. On je na taj način davao vrstu kredita pa njegovi dokumenti svjedoče da je on platio određeni iznos na aukciji koji mu je kasnije nadoknađen od kupca. Jedna ploča iz 54. godine spominje posudbu novca: “Gaj Julije Onezim je objavio da je dobio od Marka Fabija Agatine, djelujući za Lucija Cecilija Jukunda, 1 985 sestercija s umanjenom provizijom, novčani iznos koji je dospio za isplatu kao što je ugovoreno s Lucijom Cecilijom Jukundom do 15. srpnja, za prodaju šimšira Gaja Julija Onezima. Transakcija izvršena u Pompejima, 10. svibnja u vrijeme konzula Acilija Aviole i Azinija Marcela./ Jukundo izvršava plaćanje prije

⁸⁸ Beard, M., 2008., str. 155. – 157.; 167.

dogovorenog datuma 15. srpnja.,⁸⁹ Takav sustav posuđivanja novca, omogućio je Pompejancima da unaprijede komercijalni život grada zbog čega su se određeni građani obogatili.

Aulo Umbrije Skaurij bio je jedan od uspješnijih trgovaca u Pompejima. Svoje bogatstvo je stekao proizvodnjom i prodajom poznatog rimskog ribljeg umaka, garuma. Garum se proizvodio mješanjem ribljih iznutrica kojima bi se onda dodalo maslinovo ulje ili biljne začine. Konzerviran je u velikim keramičkim posudama (*dolia*), a za trgovački transport je izlivan u amfore. Skaurijeva obitelj proizvodila je sve moguće vrste garuma što svjedoče ugravirani natpisi na posudama, ali i mozaik u Umbrijevoj kući. Koliko je bilo njegovo bogatstvo može posvjedočiti njegova kuća s tri atrija i vjerojatno bar toliko peristila. Mozaik u trećem atriju nastao je od bijelih pločica na crnoj podlozi i vrsta je reklame Skaurijevom proizvodu. Na mozaiku su pronađeni epiteti samoreklamacije poput “najbolji riblji garum,, ili “Skaurijev najbolji garum na bazi skuše,,⁹⁰ itd. Njegova obitelj spominje se od Neronovog doba vladanja sve do erupcije. Popularnost i bogatstvo koje je Skaurije stekao, omogućilo je njegovom sinu istog imena da se oko 60. godine kandidira i postane duovir. Tome svjedoči njegov grob na nekropoli uz Herkulanejska vrata koji sadržava natpis i konjanički kip sina Aula. Natpis spominje da mu je otac priredio pogreb i podigao kip uz pomoć 2000 sestercija koje mu je dodijelilo gradsko vijeće.⁹¹

Zemljoposjednici su svoje proizvode prodavali i u zalogajnice (*thermopolia*) koje su se nalazile na ulicama. U njima se pripremala topla hrana koja je bila poslužena na brzinu, odnosno usputno. Zalogajnice su imale veliki pult u kojem su bile uzidane dolije za konzerviranje hrane, odnosno čuvanje njezine topline. Na zidovima zalogajnica čitljivo je mnogo grafita različite tematike, a postoje i crteži s tekstom. Jedan dio pronađenog crteža predstavlja vojnika koji traži od roba da mu napuni čašu vinom uz popratni tekst: “Daj mi kap hladnoga.,,⁹² Drugi dio crteža dodaje novog lika u togi koji podiže čašu u zrak i kako je napisano u tekstu govori: “Napuni još jednu čašu Setina.,,⁹³ U jednoj zalogajnici na pultu je zabilježeno rivalstvo dvojice muškaraca za robinjom (*ancilla*) Iridom koja je tu radila. Grafit u dva dijela glasi: “Sukceso šalje ljubav robinji Iridi iz zalogajnice, ona ne mari za njega, ali ga žali. Protivnik piše ovo. Zbogom./ Ljubomorani si i staješ mi na put. Ne pokušavaj se

⁸⁹ *CIL* 4, 3340,5=EDCS30300612; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 279.

⁹⁰ *CIL* 4, 5682=EDCS26800084: *G(arum) f(los) scombr(i) / Scauri.*; Beard, M., 2008., str. 185.

⁹¹ Beard, M., 2008., str. 152.; 185. – 186.

⁹² *CIL* 4, 1291=EDCS28700354 Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 236.

⁹³ *CIL* 4, 1292=EDCS28700355; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 236.

nametati s nekim tko bolje izgleda od tebe i uz to je privlačniji i šarmantniji čovjek. Pisao sam i rekao. Ti voliš Iridu koja za tebe ne mari. Sever Sukcesu.,⁹⁴

Osim poljoprivrednih dobara i trgovine hranom, u Pompejima je bilo i drugih poslova. Zanatske radnje kao što su stolarska, tesarska, brijačka, kovačka, proizvođača lampi itd. bile su uobičajne u Pompejima. U Ulici Obilja je pronađeno ostataka koji otkrivaju da se tu proizvodio, prao i prodavao tekstil. No, zanimljivo je da je zgrada na forumu, koja je identificirana kao Eumahijina, vjerojatno bila najveći prostor zanatske radnje. Zgrada je bila namijenjena suknarima (*fullō, fullones*) koji su se bavili pranjem i bojanjem tkanina, pa je na ulazu pronađena prostorija u kojoj je bilo urina za pranje odjeće. Pranje tkanina bio je razrađen proces koji je moguće rekonstruirati zahvaljujući vrlo dobro konzerviranoj praonici kojom je upravljao Stefan.⁹⁵

Poseban dio pompejanske ekonomije i gospodarstva činili su profesionalni autori grafita. Oni su uglavnom bili plaćeni tijekom razdoblja političkih kampanja. Tada bi ih plaćali sami kandidati ili njihovi glasači pa je tako skupina sukna iz Stefanove praonice dala podršku Holkoniju Prisku da postane duovir.⁹⁶ Jedan od istaknutijih autora bio je Emilije Celer koji je prilikom oglašavanja gladijatorske borbe napisao da radi sam. Taj natpis pronađen je u blizini njegove kuće jer je u kući nađen grafit: “Emilije Celer živi ovdje.,⁹⁷ Gladijatorsko oglašavanje napisao je ovako: “20 parova gladijatora Decima Lukrecija Valensa, postojani Neronov svećenik Augustovog sina, i 10 parova gladijatora Decima Lukrecija Valensa, njegovog sina, borit će se u Pompejima 8., 9., 10., 11. i 12. travnja. Bit će lov pod uobičajnim pravilima i tende. Emilije Celer napisao je ovo sam pod mjesečevom svjetlošću.,⁹⁸ Zanimljiv je i grafit koji je postavio za svoga susjeda: “Susjedi vas mole da izaberete Lucija Stacija Recepta za duovira sa sudskom ovlasti, vrijedan čovjek. Emilije Celer je napisao ovo, susjed. Vi ljubomorni ako uništite ovo, neka vas bolest zatekne.,⁹⁹ Stariji oglasi i izborne podrške bile su prebojane bijelim krečem na koji su napisani novi grafiti.

⁹⁴ *CIL* 4, 8259=*EDCS*24501723; *CIL* 4, 8258=*EDCS*24501722; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 108.

⁹⁵ Beard, M., 2008., str. 164.

⁹⁶ Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 166.

⁹⁷ *CIL* 4, 3794=*EDCS*25401708: *Ae[mili]us Celer hic habitat.*; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 179.

⁹⁸ *CIL* 4, 3884=*EDCS*16300506; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 69.

⁹⁹ *CIL* 4, 3775=*EDCS*25401689; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 179.

8. Urbanistička struktura grada

Grad sa suburbijom prije erupcije naseljavalo je između 12 i 24 tisuće stanovnika. Grad se proteže na 66 hektara površine. Nastao je na neravnom terenu nadmorske visine od 40 do 10 metara. Gradsku površinu zatvaraju elipsoidne obrambene zidine duge oko 3 kilometra. Grad se razvijao od prvotne trapezoidne jezgre na jugozapadu, s Apolonovim hramom na uzvišenju, dalje se šireći prema sjeveru na Merkurovu ulicu (*Via di Mercurio*) gdje se nalazi dvanaest inzula (*insula*) u obliku paralelograma (Slika 7.). Taj dio poznat je kao Regija VI koja se nalazi uz Vezuvska vrata, a glavna ulica je Vezuvska (*Via Vesuvio*). Potom se grad od stare jezgre širi na istok, gdje je površina tla poravnata i spremna za gradnju kvadratne inzule. Od tih inzula dalje širi se nepravilno na veliko područje Nolske ulice (*Via di Nola*) koja zauzima sjeveroistočni dio grada, Ulice Obilja koja ide od stare jezgre do istočnih zidina i Sarnskih vrata (*Porta di Sarno*). Dalje se nastavlja Nucerijskom ulicom (*Via di Nocera*) koja se u istočnom dijelu grada siječe s ulicom Obilja.¹⁰⁰ Otkad su Rimljani preuzeli urbanizaciju Pompeja stvorili su od tih proširenja grada četiri određene zone za svoje aktivnosti, poznati kao područje foruma, terme, inzule u Stabijskoj ulici (*Via Stabiana*), regija VI i istočno područje grada kao predio rezerviran za vanjske užitke, poput amfiteatra i palestre do kojih dolazi ulica Obilja, spuštajući se južno Nucerijskom ulicom.¹⁰¹

Na forum kao glavno središte grada dolazi se mnogim ulicama (Slika 6.). Prva od kojih se treba spomenuti je Merkurova ulica čiji se istočni pravac siječe sa Stabijskom. S juga se na forum može ući iz Ulice škole (*Via delle Scuole*) koju su Rimljani blokirali fontanom i pločnikom. To su radili kako bi zabranili kolni promet i ulazak kola na forum pa su pločnikom odvojili prostor za pješake od prometnog dijela ulice. Uz to, postavili su fontane radi okrijepe, ali i radi usmjeravanja do središta grada koji je najljepše ukrašen. Najvažnije ulice bile su Ulica morske obale koja vodi od zapadnih zidina stare jezgre do foruma i Venerinog svetišta, a zatim se nastavlja s foruma u Ulicu Obilja. Sa sjeverne strane na forum se dolazi s Forumske ulice (*Via del Foro*) koja se tzv. Kaligulinim slavolukom spaja s Merkurovom ulicom. Ulazi u forum ukrašeni su trijemovima s redom kolonada kako bi se istaknula važnost foruma. Nazivi spomenutih ulica modernog su porijekla koja su dali istraživači tijekom iskapanja. Kao što je

¹⁰⁰ Geertman, H., 2009., str. 87.- 89.

¹⁰¹ Salvatore, N., 1998., str. 20.

već spomenuto antički nazivi su izgubljeni, a Stabijska je ulica možda bila *Via Pompeiana* jer je tako stajalo na natpisu iznad vrata. Ulice su uske oko 3 metra, a najšira je oko 7 metara.¹⁰²

Ruta kojom vode Nolska ulica i ulica Fortune (*Via di Fortuna*) sugerira da su izlazile van stare jezgre gdje su se na sredini sjekle sa Stabijskom i nisu direktno ulazile na forum. Na najprometnijim prednjim dijelovima tih cesta bile su trgovine i raznorazne zanatske radionice te prodavaonice, a nove centralne terme dodale su prometnost i trgovačku razvijenost. Obje garantiraju ulaz u terme, ali ni jedna nije konkurencija prometnosti trgovina. Zanimljive su graditeljske metode da se uz cestu romboidno grade zgrade. Takva pozicija omogućavala je da se iz njih vide zanatske radnje i trgovine, a to je bila marketinška politika koja bi privlačila trgovce i kupce na prodaju ili kupovinu. To je bio bolji pogled koji je privlačio znatiželju prolaznika, nego pogled na neugledne zidove centralnih termi. U kutu sjecišta Stabijske ulice i ulice Fortune napravljen je mali trg s fontanom, trijemom, nadstrešnicom i nogostupom da bi se potaklo na pješaćenje do foruma. Na jugu se Stabijska susreće s Ulicom Obilja, ulica koja ide prema amfiteatru i tako se povezuju sa stabijskim termama. Ulica Obilja se od tog mjesta sve više širi kako bi se stvorio pregledan ulaz u stabijske terme. Time se Ulica Obilja siječe sama sa sobom jer je presijecaju tetrapilon posvećen Holkonijevoj obitelji i ulaz u stabijske terme. Kulturni predio grada s teatrom, Izidinim hramom, Jupiterovim itd., odnosno južni dio Stabijske ulice zamijenio je Trokutasti forum na kojem se nalazi Herkulov i Minervin hram. Novi ulaz u Trokutasti forum, dorski propileji, na sjecištu je Stabijske i Ulice Obilja te vodi sve do Stabijskih vrata (*Porta di Stabia*) na južnim gradskim zidinama.¹⁰³

Po ovome se može zaključiti kako su Pompeji kao većina rimskih gradova imali svoje glavne i sporedne ulice. S juga Stabijske je *cardo maximus* koji završava sa sjevernim produžetkom u Vezuvsku ulicu. U Pompejima su bila dva para *decumana* pravca istok- zapad. Prvi pravac bila je Ulica termi (*Via delle Terme*), Ulica Fortune i Nolske ulice koje su se pružale na sjevernom dijelu grada i vodile do sjeveroistočnog sektora s izlazom na Nolska vrata. Drugi pravac smjestio se u južnom dijelu Pompeja i zauzima Ulicu Morske obale i Ulicu Obilja.¹⁰⁴

¹⁰² Westfall, C. W., 2009., str. 134.

¹⁰³ Westfall, C. W., 2009., str. 131.- 133.

¹⁰⁴ Ling, R., 2005., str. 19.

8.1. Obrambeni sistem grada

Gradska vrata su bila na kraju ulica koje su činile urbanističku strukturu grada, a Pompeji broje sedam vrata. Na jugozapadnim zidinama prva su Vrata morske obale, kao bedem i pristanište s bačvastim svodom. Ona prema istoku vode visoravni, a preko Ulice Obilja vode do Sarnskih vrata. Antički vjerojatno nazivana drugačije, vodila su do poljoprivrednih zemljišta u blizini rijeke Sarno. Sarnska vrata su najslabije očuvana jer je kamenje ukradeno, ali pretpostavlja se da potječu iz samnićanskog perioda. Na sjeveroistočnom dijelu zidina bila su Nolska vrata iz kasnog 3. stoljeća pr. Krista koja zatvaraju ulice Terme, Fortune i Nolsku, a poznata su jer imaju na sebi rezbarenu Minervinu glavu. Na sjeverozapadnom dijelu su Herkulanejska vrata, antički nazivana *Porta Saliniensis* na tri luka, od kojih je srednji predviđen za kolni promet, a dva uža luka sa strana su namijenjena za pješake. Do tih vrata se dolazi ulicom Okrijepe (*Via Consolare*), a od vrata se ulicom Pokojnika (*Via dei Sepolcri*) nastavlja put izvan gradskih zidina do Herkulaneja i Napulja. Glavna ulica, *cardo* grada, Stabijska ulica, završava na sjeveru prema Vezuvskim vratima koja su vodila na poljoprivredna zemljišta. Za vrijeme potresa 62. godine bila su oštećena. Na jugu se ulica zatvara Stabijskim vratima, oboja vrata su građena s jednim lukom. Stabijska su vrata jedna od najranijih jer su građena od vapnenca koji je bio građevinski materijal do 200. godine pr. Krista. U gradnji kasnijih infrastruktura bio je korišten tuf. Na tim vratima nalaze se samo luk i parapet iz rimskog doba.¹⁰⁵

Zidine su sagrađene uz povišeni predio tla. Najbrdovitiji dijelovi grada bili su na južnom i zapadnom dijelu. Takav teren bio je dobar položaj za podizanje obrambenih zidina. U Pompejima su zidine bile u visini od 30 metara. Prve zidine su, kako je već spominjano, iz 6. stoljeća pr. Krista koje su pronađene između Nucerijskih vrata i Kule broj 3 te ispod slojeva Vezuvskih vrata i Kule broj 10, odnosno Merkurove kule. Najstariji ostatci su u tragovima vidljivi ispod duplog zida kraj Herkulanejskih vrata u visini od stotinjak centimetara. Te primitivne zidine su građene od lokalnog kamenja tufa (*pappamonte*) i mekanih ostataka lave bez ikakvih zemljanih nasipa (*agger*) kao podloge za temelj zida. Na istočnom dijelu, strmina se spuštala dok je najniži teren bio na sjevernoj strani, a u centru grada se poravnavala zona pravca sjever-jug što je činilo pogodnom za *cardo maximus*. Između 5. i 4. stoljeća pr. Krista nastao je novi zid koji je neovisan od prvog, ali je pratio njegov smjer gradnje kao i materijal

¹⁰⁵ Pesando, F., 2018., str. 31.- 36.

kamena vapnenca iz doline Sarno. Ovi ostatci duplog zida vidljivi su kraj Herkulanejskih vrata, Vezuvskih i Stabijskih vrata te kule Merkura i Kule broj 3. Treća razina gradnje zidina datirana je krajem 4. stoljeća pr. Krista s temeljem na zemljanom nasipu. One su prostor grada zatvarale ovalno, 1200 metara u pravcu sjeveroistočno – jugozapadno te od 720 metara pravac sjeverozapadno – jugoistočno.¹⁰⁶

Zbog samnitskih ratova na početku 3. stoljeća pr. Krista na strani Nucerijskih vrata dodan je vanjski dio zidina od velikih vapnenačkih kamenja te su tada vjerojatno Nucerijska vrata obnovljena. Radi bolje obrane tijekom Savezničkog rata dodano je 12 kula. Kule su građene u nejednakim razmacima i više ih je sagrađeno na sjevernoj strani zidina zbog ravnijeg terena koji je bio pod većom opasnosti upada. Konstrukcija kule napravljena je na tri razine tako da se spaja sa zidinama, od kojih je prva ulaz u kulu, drugoj je uloga bila stražarsko šetalište po zidinama te treća razina koja je imala funkciju blokiranja napada. Rimsko Carstvo dolaskom Augusta na vlast je manje ratovalo, pa je zbog toga to augustovsko doba prozvano i mirnijim razdobljem Carstva. U takvom razdoblju obrambene zidine nisu bile od velike važnosti jer nije bilo potrebe za obranom grada.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Chiaramonte, C., 2009., str. 140. - 142.

¹⁰⁷ Pesando, F., 2018., 30.

9. Arhitektonska gradnja

9.1. Forum

Najvažnije gradsko područje antičkog Rima, a tako i grada Pompeja je forum (*Foro Civile*). Nalazi se na sjecištu starog puta sa solanama na sjevernom dijelu grada i području Vrata morske obale, koje je u arhaisko doba bilo tržnica Pompeja. Područje foruma (Slika 8.) je u obliku trapeza dužine 142 metra te širine od 47 metara koju čini trijem. Davao je pregledan pogled na Vezuv te je to bilo područje idealno za *auguraculum*, odnosno svetište bez krova s kojeg su auguri izvodili auspicije. Središte grada podizalo se od samog arhaiskog doba na mješavini vulkanskih materijala. Od razdoblja između 4. i 3. stoljeća pr. Krista forum je imao ulogu, kako trgovačku tako i religioznu, pa je bio prikladan samo za pješake, a podignutim pločnikom je zabranjena vožnja kolima. Istočnu stranu foruma okruživale su stambene zgrade od kojih je ostao građevni materijal *pappamonte*. Taj trgovački dio foruma imao je velik broj taberni koje su pred kućama i bile su u funkciji sve do prvog razdoblja Carstva. Na zapadnoj strani foruma smjestio se Apolonov hram i podno njega bazilika. Religiozni dio foruma u blizini Jupiterovog hrama je i ritualni zdenac postavljen tijekom 2. punskog rata kada je Hanibal išao prema Rimu, o čemu svjedoče razni zavjetni materijali, novčići, minijaturne vaze. Od 2. stoljeća pr. Krista Forum je betoniran i obrubljen tufnim pločama, a s istočne strane u sjeverozapadnom uglu dodan je *Macellum*. Na južnoj strani Forumu su bile zgrade u kojima su se odvijali politički i sudski poslovi. Tako se na jugozapadnom dijelu u kasnom samnićanskom dobu (početak 1. stoljeća pr. Krista) podiže bazilika, a na jugoistočnom *Comitium*, a između njih općinske zgrade. Iz tog perioda je i *porticus duplex*, odnosno južni dio trijema od tufa kojeg je donirao kvestor Vibije Popid, što je zabilježeno u mramoru.¹⁰⁸ Krajem tog samnićanskog doba napravljeni su i prvi temelji za hram vrhovnog božanstva Jupitera koji je prema nekim pretpostavkama nosio epitet Vezuvski, a smjestio se na sjeveru foruma. Od trenutka kada Pompeji bivaju odignuti na rang kolonije Jupiterov hram postaje kapitolij s Hramom Kapitolijske trijade. Kapitolij je imao istočni trijem i glavni trg popločan sedrom na koji se ulazilo kroz drvena vrata i taj dio služio je za izbore pa je bio ograđen (*saepa*, ograda). Od Augusta do Nerona se na forumu oformljavaju nove bitne zgrade posvećene carskom kultu,

¹⁰⁸ CIL 10, 794=EDCS11400878: *V(ibius) Popidius / Ep(pi) filius q(uaestor) / porticus / faciendas / coeravit.*; Pesando, F., 2018., str. 43.

pa i postavljanjem slavluka duž kapitolija i Kaligulin slavluk na ulazu u Forumsku ulicu. Kasnije su sagrađeni hramovi kućnim božanstvima larima, caru Vespazijanu te preko cijelog bloka Eumahijina zgrada.¹⁰⁹

9.1.1. Apolonov hram

Arheološka istraživanja otkrivaju da je gradnja tekla stupnjevito od 6. stoljeća pr. Krista do 80. godine pr. Krista. Hram (Slika 9.) se smjestio na zapadnom dijelu foruma prvotno kao *tèmenos* s oltarom te zavjetnim stupom. *Tèmenos* se postupno širio i razvijao sve dok se nije izgradio helenistički hram. Kult ovoga božanstva bio je štovan od Grka i Etruščana pa se ne zna tko je od njih podigao hram tijekom drugog razdoblja 6. stoljeća pr. Krista. Na drveno strukturiranom krovu ima antefiks etruščanskog tipa, dok ono što ga povezuje s Grčkom su dorski kapiteli kao i povišena pozicija helenističkog heksastila, da se što bolje vidi s luke Morske obale. Pred hramom su podignuti helenistički brončani Apolonov kip i Dijanina bista (Slika 10.). Od početka 5. stoljeća pr. Krista nema arheoloških materijala koji pomažu pri rekonstrukciji daljnje gradnje hrama. Na oskičkom jeziku nađen je fragmentiran natpis o Oviju Kampaniju koji je donirao novac za Apolonov hram. Hram je svoju današnju strukturu, periptera s 6x9 stupova korintsko-italičkog tipa, počeo dobivati početkom 2. stoljeća pr. Krista. Do njega se iz Ulice morske obale može doći stubama koje vode u prostoriju okruženu kolonadama. Hram stoji na visokom podiju do kojeg se dolazi stubama i ulazi se u naos koji je uokviren korintskim stupovima. Prema natpisu pijedestala na naosu (celi) na oskičkom jeziku se saznaje da su obnavljanja na hramu bila financirana od Lucija Mumija (*titulus Mummianus*) koji je nakon 146. godine pr. Krista i poraza Korinta donirao sredstva Pompejima. Na zapadnoj strani hrama je oko 10. godine pr. Krista podignut visok zid (financirao Marko Holkonije Ruf) kako bi hram odvajao od stambenih jedinica. U još jednom natpisu¹¹⁰ saznaje se da je oltar ispred hrama postavljen od duovira Lucija Sepunija Sandilijanija i Marka Herenija Epidanija nakon Sulinog uspostavljanja kolonije te nakon što su uništene cisterne vodom s tog područja na forumu. Zamijenjen je još iz razloga da se u potpunosti prikaže nova vlast i administracija u gradu. Novijoj gradnji svjedoče stube koje vode do naosa koji je tu od samog postanka hrama. Sačuvana je dekoracija hrama, odnosno pročelje hrama te friz stupova s lišćem, ali žbuka sa

¹⁰⁹ Pesando, F., 2018., str. 42.- 44.; Salvatore, N., 2010., str. 92.- 93.

¹¹⁰ *CIL* 10, 802=*EDCS*11400886; Pesando, F., 2018., str. 41.

zidova je izbljedadila. U augustovskom dobu napravljena su još jedna vrata između četvrtog i petog stupa te je dodan sunčev sat (Slika 11.). Hram je uređen 4. pompejanskim stilom slikarstva¹¹¹ s trojanskim motivima. Nakon potresa iz 62. godine dio hrama se urušio. Urušeni dio je istočni dio hrama koji je stajao uz forum. Obnova je započeta, ali nedovršena jer ju je prekinula erupcija vulkana.¹¹²

Apolon je bio jedan od najštovanijih božanstava, kako grčkoga tako i rimskoga svijeta, te prvi kojemu je u Pompejima podignut hram. Za posebne dane proslave božanstva od 6. do 13. srpnja su se održavale igre (*ludi apollinares*) na forumu, a ne u amfiteatru.¹¹³ Tako su ostali zabilježeni natpisi od kojih se ističe onaj Aula Klodija Flaka, danas izgubljen, a vjerojatno je stajao na grobu Klodija. On je bio tri puta birani duovir te dva puta kvinkvenal i vojni tribun koji je za vrijeme svojih službi organizirao igre u čast Apolonu. U državni proračun je za prvog duovirata dao 10 000 sestercija kako bi se provela procesija, borba bikova, borba “boksaca”, u grčkom stilu. Organizirao je bogatu glazbenu zabavu, pantomimu, a doveo je i najpoznatijeg rimskog glumca Pilada, kojeg je August smatrao najboljim pantomimičarem. Treći put je bio duovir 2. i 1. godine pr. Krista zajedno s Holkonijem Rufom. Tada je pripremio bogatu glazbenu izvedbu, a takve proslave u čast Apolona su igrama davale i religijski karakter.¹¹⁴

9.1.2. *Macellum*

Na sjeveroistočnom uglu Foruma se smjestio kvadriportik. Sagrađen je od tufa u 2. stoljeću pr. Krista. Namijenjen je trgovini hranom što se u rimskom svijetu nazivalo *Macellumom*. (Slika 12.) U potpunosti izgrađen onako kako ga se može vidjeti i danas, nakon velikog potresa zgrada je ipak trebala obnovu. Ispred samog ulaza s foruma nalazi se trijem s mramornim stupovima gdje su očuvani fragmenti korintskih stupova. U tom području bili su podignuti kipovi careva. U prostorijama unutar tržnice također je bilo kipova, a u jednoj od

¹¹¹ Postojala su četiri tipa slikarstva koje je definirao August Mau. Pomažu znanstvenicima pri ocrtavanju faza unutrašnjeg uređenja. Prvi stil (inkrustacijski) se prati od 2. st. pr. Kr. do polovice 1. st. pr. Kr., a poznat je po žbuko gipsu kojim se imitira izgled mramora. Drugi stil (arhitektonski) se pojavio sredinom 1. st. pr. Kr. do 1. st. po. Kr., a karakterizira ga trodimenzionalni izgled naslikanih arhitektonskih elemenata (*trompe l'oeil*). Treći (ornamentalni) stil potječe iz prve polovice 1. st. Tipičan za elegantno augustovsko doba s mitološkim i prirodnim prikazima te podjelom zida na tri ili pet slikovnih ploha s centralnom edikolom. Četvrti stil (zamršeni) se nastavlja na prethodne stilove, ali s precizno izvedenim elementima koja prikazuju lažna vrata, zabate, dvodimenzionalne figure itd.; Strocka, V. M., 2009., str. 302. – 317.

¹¹² Carrol, M.; Godden, D., 2000., str. 748.- 751.

¹¹³ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 58.

¹¹⁴ *Ibidem*, str. 65. – 66.

stražnjih prostorija pronađen je jedan kip vrlo vjerojatno posvećen Venerinoj i Cererinoj svećenici Aleji. Ona je bila kćer političkog dužnosnika Aleja Nigida Maja, koji je vrlo poznat po sponzoriranju igara u amfiteatru. Iako je točan identitet osobe kojoj je kip posvećen nepoznat, zbog stila frizure koji krasí kip vjeruje se da pripada razdoblju Neronove vladavine. Također, poznato je da je u pitanju neka svećenica zbog izgleda kipa kojeg krasí veo pričvršćen maslinovim vijencem karakterističan za javne svećenice te po tome što u rukama drži posudu (*paterna*) za tamjan.¹¹⁵ U tržnicu se moglo ući na tri ulaza, od kojih je glavni ulaz bio podijeljen na dva prolaza zbog svetišta (*aedicula*) koje se tu nalazilo. Unutar svetišta nalazio se kip nekog od careva, kojem se ne zna identitet zbog velikog stupnja oštećenosti. Na središtu dvora (37x27 metara) bilo je 12 drvenih stupova koji su držali krov za pokrivanje prostorije u kojoj se čistila riba. Tržnica obiluje prikazima 4. slikarskog stila kao vrlo dobro očuvana i restaurirana scena Uliksa i Penelope. Na istočnoj strani *Macelluma* su bile tri odijeljene sobe, od kojih je centralna soba bila namijenjena za štovanje carske obitelji, u čijim nišama su stajali kipovi Oktavije, Augustove sestre, te njenog sina Marcela (Slika 13.). S desne strane se nalazila još jedna soba koja je bila namijenjena za prodaju mesa i ribe. Soba s lijeve strane imala je niski oltar za žrtvovanje. Između kasnog augustovskog i kladijevsko-neronovskog doba unutar *Macelluma* bilo je sagrađeno jedno malo posvećeno mjesto carskog kulta.¹¹⁶

Tržnicu su u jutarnjim satima posjećivali robovi koji su morali ići u nabavku svježih proizvoda potrebnih za pripremanje obroka. Najčešće su u nabavu mesa ili ribe dolazile ropkinje, ali osim ove centralne tržnice posjećivale su i ostale tržnice. Kupovale su kruh koji su pekari pripremali noću ili bi kupile brašno ako kuća u kojoj rade ima peć. Brašno se mljelo kamenim mlinom. Mlin se pokretao vučom magaraca ili robova, što je ovisilo o tome koliki je kamen bio. Tijekom iskapanja grada pronađen je karbonizirani kruh (*panis quadratus*) koji se čuva u muzeju u Napulju. O tome da su ropkinje bile glavni kupci svjedoče ukrasi zidova na tržnici koji prikazuju ženske vrline.¹¹⁷

¹¹⁵ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 139.; 147.

¹¹⁶ Pesando, F., 2018., str. 49. - 51.

¹¹⁷ Tuck, S. L., 2010., str. 36.

9.1.3. Bazilika

Bazilika (Slika 14.) je zgrada koja zauzima područje oko 1500 metara kvadratnih na jugozapadnoj strani foruma, sagrađena je oko 130. do 75. godine pr. Krista. Ona je u Pompejima jedna od najstarijih građevina o čemu govori i uređivanje prostorija. Zidovi u bazilici bili su ukrašeni 1. pompejanskim stilom slikarstva s karakterističnom tehnikom žbukogipsa koji imitira mramor. Na njoj se nalazi natpis u gipsu na latinskome jeziku¹¹⁸ koji datira iz 78. godine pr. Krista, a spominje dvojicu rimskih konzula, Marka Lepida i Kvinta Katula. Njih su dvojica 3. listopada posjetili Pompeje. Nije poznato zašto su došli u Pompeje, ali očito je zgrada već godinama bila u funkciji. Igrala je veliku ulogu u društvenom i komercijalnom sektoru, no većinom kao upravno središte grada odakle su duoviri donosili odluke. Oko bazilike je vjerojatno bila velika koncentracija ljudi jer je na zidovima pronađeno puno grafita.¹¹⁹

Grafiti čine bogat dio informacija o svakodnevnom životu Pompeja pa su pronađeni po zidovima grada, fasadama kuća, stupovima diljem grada. Neki od grafita su pronađeni u bazilici od kojih je nepoznati autor zabilježio jedan grafit u dvostihu da je prvi pisao na zidu. Prazni zid upotpunjen je grafitom koji glasi: “Divim se zide tebi, jer se nisi još srušio pod teretom dosadnih škrabotina mnogih autora.,”¹²⁰ Ovakav je grafit nađen i na zidovima amfiteatra te velikog teatra. Bazilika je prostor političke funkcije, no na zidovima su ugravirane i pošalice poput ove: “porotnik s egipatskim ocem ne dolazi sa službene liste.,”¹²¹ Pošalica nije razjašnjena, ali vjerojatno smisao stoji u tome da su porotnici bili popisani na bijeloj ploči, a Egipćanin se očito našalio na rasnoj bazi jer je on za razliku od ploče imao tamniju boju kože.¹²² Zanimljiv je i grafit u bazilici kojeg autor posvećuje svome prijatelju u sarkastičnom tonu. Grafit glasi: “Piru Kijo, žao mi je što čujem da si mrtav. Stoga, zbogom.,”¹²³ Sarkastičan je zbog toga što *salutem* znači zdravlje, a *vale* bi značilo da mu želi da bude jak, pa je kontradiktorno što autor želi dobro fizičko stanje prijatelju koji je preminuo. Možda je ovakva vrsta grafita bila utjeha autorima da su oni još uvijek živi ili pak predstavlja strah od smrti koja

¹¹⁸ CIL 4, 1842=EDCS17100115: *C(aius) Pumidius Dip(h)ilus h{e}ic fuit / a(n)te d(iem) V Nonas Octobre{i}s M(arco) Lepid(o) Q(uinto) Catul(o) co(n)s(ulibus) / cum;* Descoedres, J. P., 2009., str. 22.

¹¹⁹ Beard, M., 2008., str. 202.

¹²⁰ CIL 4, 1904=EDCS28800480: *Admiror o parie{n}s te non cecidisse ruinis qui tot / scriptorum taedia sustineas.;* Milnor, K., 2014., str. 29. – 30.

¹²¹ CIL 4, 01943=EDCS28800521: *Non est ex albo iu[de]x patre Aegyptio.;* Milnor, K., 2014., str. 119.

¹²² Milnor, K., 2014., str. 119.

¹²³ CIL 4, 1852=EDCS28800424: *Pyrrhus Chio co<l=N>legae sal(utem) / moleste fero quod audivi / te mortu<u=O>m itaqe val(e).;* Milnor, K., 2014., str. 167. – 168.

je zatekla prijatelja.¹²⁴ Nadalje, postoji niz ljubavnih grafita ili grafita posvećenih voljenim ženama, ali i u formi zagonetke čiji odgovor poput ove ispada novac: “Zagonetka, žena je sama sebi rodila sina, on nije moj niti mi liči, volio bih da je moj i želio sam da bude moj.,”¹²⁵ Slične tematike je još jedan grafit, ali je napisan u ljutnji prema božici ljubavi Veneri: “Tkogod ljubi neka dođe; Veneri želim prebiti rebra i batinama božici smekšati slabine; ako ona meni može probosti nježno srce, zašto ja njoj ne bih mogao batinom razbiti glavu?,”¹²⁶

U baziliku se ulazilo kroz nepokriveni vestibul (*chalcidicum*) s kraće strane foruma kroz četvora metalna ulazna vrata. Uz jonske stupove pred vratima se otvara pet dovratika. Iz Ulice morske obale i Ulice pobjednika (*Via di Campione*) se ulazilo sporednim ulazima. U velikoj natkrivenoj dvorani nalazio se dvokatni četverostrani trijem koji broji 28 jonskih stupova i zidova visine 11 metara koji su zidani opekom. Bočne strane dvorane imaju 24 jonska stupa koji stvaraju brod dvorane i dva prolaza s objiju strana. Ta 52 stupa su vjerojatno nosila visoki krov kojeg su pokrivala velike ploče, npr. jedna je dimenzije 1,37x91 centimetra. Na pločama je bilo ugravirano ime oskičkog podrijetla, Numerije Popid. Vjerojatno je Numerije imao svoj obrt za izradu ploča pa je na njima, poput pečata radionice, ugravirano njegovo ime. Na stražnjom zidu bazilike nalazio se povišen tribunal s pročeljem, sa šest korintskih i jonskih stupova. Pred ulaz u tribunal nalazilo se veliko postolje na kojem je vjerojatno stajao kip cara Augusta. Unutar tribunala nalazile su se još dvije prostorije koje su vjerojatno služile kao arhivi. Bazilika je bila zgrada za politička okupljanja i sudska vještačenja.¹²⁷

9.1.4. Hram Kapitolijske trijade

Ovaj hram (Slika 15.) smjestio se na centralnom dijelu foruma, na njegovoj sjevernoj strani. Podignut je pronaos s 6x3 korintskih kolona stupova na uzvišenju dugom 37 metara i širokom 17 metara. Od tla je uzdignut 3 metra pa se do njega penje stubama koje imaju široki podest. Takva struktura podija ima ulaz s istočne strane u tri prolaza gdje se nalaze zavjetni darovi. Na samom ulazu su dva natpisa na mramornoj ploči. Jedan datira iz 3. godine pr. Krista kojeg je na grčkom podigao Hefest. Drugi natpis je na latinskome i također spominje da je

¹²⁴ *Ibidem*

¹²⁵ *CIL* 4, 1877=EDCS28800451: *Zetema / mulier ferebat filium similem sui / nec meus est nec mi similat sed / vellem esset meus / et // ego // voleba(m) ut meus esset // VIC.*; Milnor, K., 2014., str. 179.

¹²⁶ *CIL* 4, 1824=EDCS28800398; Šešelj, M., 2002., str. 51.; Milnor, K., 2014., str. 185.

¹²⁷ Ball, L. F.; Dobbins, J. J., 2017., str. 480. – 486.

posvećen Jupiteru Frigijskome od Gaja Julija Hefesta.¹²⁸ Naos je bio malen i mogao je u nj stati samo kip Jupitera. Stari oltar stajao je na podestu stubišta pa se od 80. godine pr. Krista oltar zamjenjuje velikim i novim (4,30 x 6,60 metara). Postavlja ga se na sredini stubišta koje je s lijeve i desne strane imao stube. Pronaos se proširio, a naos je bio podijeljen u tri dijela s dva reda jonskih kolonada na dvije razine. Baza za Jupiterov kip zamijenjena je novim, za trodijelni podij za kipove Kapitolijske trijade (Jupiter, Junona i Minerva), na povišenom položaju da se vide iz daleka. Tu su bile tri sobice za zavjetne materijale i ostale darove. Jupiterov kip nije ostao sačuvan, ali je u jednoj niši pronađena Jupiterova glava (Slika 16.). Ova promjena izgleda hrama učinjena je vjerojatno da bi se trg foruma oslobodio za vrijeme izbora, a s oltara su u tim prigodama mogli pratiti izbore. To je rezultiralo i proširenjem prostora za glasovanje. Pod je obnovljen tehnikom *scutulatum*, odnosno posloženih crnobijelih pločica, a zidovi su ukrašeni 2. pompejanskim stilom slikarstva. Freske na zidovima daju dojam da su prikazani elementi udaljeni od gledatelja i oponašaju arhitektonske reljefe. Izvan hrama nalaze se slavoluci koji su dali izvanredan pogled na ulice, onaj sa zapadne strane hrama je moguće bio namijenjen Druzu. S istočne strane hrama vjerojatno je stajao još jedan slavoluk koji je bio namijenjen Germaniku ili Tiberiju. Moguće je da su njega uništili kako ne bi blokirao pogled na Forum. Takvom nadogradnjom i postavljanjem kipova Kapitolijske trijade ovaj hram nalikuje na kapitolijski hram u Rimu.¹²⁹

Jupiter je bio vrhovno božanstvo zbog čega se mnogo spominje i u grafitima raznih vrsta. Zanimljivi su grafiti koji se nalaze na gradskim vratima ili po zidovima uz ulice te na nekropolama, a pogrđnim imenima nazivaju prolaznike. Tim pogrđnim grafitima upozorava se da se ne ide krivim putem, da se ne šara po zidovima, da se javno ne vrši nužda ili ne oskrvrnjuju grobovi jer će u protivnom izazvati bijes Jupitera.¹³⁰ Car Kaligula je 37. godine također posvetio natpis Jupiteru jer ga je vodio kroz karijeru vojnika, glavnog svećenika, tribuna i konzula. U Pompejima je Kaligula bio dobar car pa je zbog toga nakon njegovog ubojstva ostalo još nekoliko zapisa poput ovoga, dok se većinom sa svih natpisa uklanjalo njegovo ime kao što su se i kipovima micale glave cara.¹³¹ Uz Jupitera, Minerva je kao glavna božica bila štovana diljem rimskog svijeta, a u Pompejima je pronađeno mnogo malih figurica božice s kacigom što svjedoči o njezinom štovanju. Bila je zaštitnica zanata i umijeća, a neki grafiti direktno ju vezuju za suknare. Tako je u jednom koji je napisan u formi Virgilijeve Eneide

¹²⁸ *CIL* 10, 796=*EDCS*11400880; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 124. – 125.

¹²⁹ Pesando, F., 2018., str. 47- 48.; Salvatore, N., 2010., str. 103.- 104.

¹³⁰ *CIL* 4, 7716=*EDCS*24300707; Milnor, K., 2014., str. 54.

¹³¹ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 125.

spomenuta sova koja je bila božičin simbol i tako štitila suknare: “Pjevam o suknarima i sovi, a ne o oružju i čovjeku,,¹³². Poznato je da su se provodila slavlja božanstvima, no ruta kojom su procesije išle po Pompejima nije poznata. Moguće je pretpostaviti da se išlo od Minervinog i Herkulovog hrama s Trokutastog foruma do glavnog Forumu. Tome može posvjedočiti cesta na kojoj je blokovima bio zabranjen kolni promet. Uz to, postoje slikovni prikazi od kojih se jedan nalazi na pročelju stolarske radnje u Merkurovoj ulici. On prikazuje Merkura, Fortunu i Minervu koju prepoznajemo po dugoj haljini i kacigi u ruci.¹³³ Treće najštovanije božanstvo je Junona, koja je bila smatrana zaštitnicom žena i kućnog ognjišta pa bi *juno* bio ekvivalent *geniusu*. Na mnogim freskama u Pompejima, preciznije u kućnim lararijima prikazivana je Junona koja vrši ritual molitve, a jedna od najpoznatijih freski je ona u Kući bankara Cecilija Jukunda. Na tom prikazu je Junona u plavoj haljini s crvenim velom dok izvršava bogoslužje.¹³⁴

9.1. 5. Hram božanstvu gradskih Lara

Štovanje Lara se u Pompejima moglo primjetiti skoro na svakom koraku, bili su zaštitnici raskrižja pa su svetišta (*lararium*) pronađena na sjecištima ulica. Svetišta i oltari su se postavljali i u privatnim kućama jer su Lare smatrali zaštitnicima blagostanja kuće, ali nisu popraćeni nekom mitološkom pozadinom o svom postanku i početku štovanja Lara. Nekad su svetišta bila poput običnih niša ili pak polica u kuhinji na kojima su stajale figurice božanstava. Tako je jedan rob zabilježio svoju vjernost Larima: “Feliks se zavjetovao kućnim bogovima Larima,,¹³⁵ Jedan od najpoznatijih i ljepših prikaza Lara je u Kući Vetijevaca. Freska svetišta prikazuje dva mladića u oskudnim tunikama koji su zapravo Lari, a u rukama drže rog za piće te posude za vino. Između njih je stajao vlasnik kuće ili *genius* kuće u togi koja mu prekriva glavu, a to je predstavljalo provođenje žrtve. Uz to, u rukama drži posudu za žrtvu (*patera*) te tamjan što su bili elementi za ritual žrtvovanja. Ispod ta tri lika nalazi se zmija koja je označavala zaštitu kuće, ali i vjeru da donosi blagostanje i plodnost.¹³⁶

¹³² CIL 4, 9131=EDCS25000339: *Fullones ululamque cano non arma virumq(ue)*.; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 101.

¹³³ Beard, M., 2008., str. 294.

¹³⁴ Bernstein, F., 2009., str. 534.

¹³⁵ CIL 4, 9887=EDCS23000655: *Felix [3] Laribus / conse[crat] votum* [.;Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 150.

¹³⁶ Beard, M., 2008., str. 295. – 297.

Na forumu, južno od *Macelluma*, nalazi se hram posvećen gradskim Larima ili Augustu (Slika 17.). Datacija hrama je nesigurno određena pa neki smatraju da je sagrađen nakon velikog potresa 62. godine. Hram je izgrađen u ravnini s osi foruma, a blokira ga Ulica Visećih balkona (*Via del Balcone Pensile*) koja se proteže uz južnu stranu *Macelluma*. Dimnezije mu iznose 18x21 metar, a unutrašnjost omeđuje sa tri strane stvarajući veliki otvoreni središnji prostor. Ulaskom u hram može se vidjeti taj ogroman otvoreni prostor. U centru tog prostora bio je oltar te naprijed velika apsida koja zauzima cijeli stražnji prostor s dvije niše. U centru te apsida je u visini od oko 1 do 2 metra podnožje na kojem je stalo svetište uz pijedestal za tri kipa. To podnožje je i malo šire i ukrašeno stupovima kako bi štovatelji mogli ostaviti svoje zavjetne darove pred kipove. Na sjevernoj i južnoj strani hrama su *ale*, odnosno otvorene prostorije koje su držale na povišenom dijelu baze stupova. Na vanjskoj strani u blizini forumskog trijema nalazi se mali podij s kojeg se može ući u hram.¹³⁷

9.1.6. Vespazijanov hram

Hram caru Vespazijanu (Slika 18.) je možda hram Augustovog Genija kojeg je podigla svećenica Mamija na svome zemljištu.¹³⁸ Hram se nalazi južno od hrama Larima na istočnoj strani foruma. Pročelje hrama uzdignuto je paralelno s trijemom foruma odakle se ulazi u hram koji vodi do vestibula i dalje uz četiri stupa ulazi se u predvorje. A u samom predvorju nalazi se oltar (Slika 19.). Jedan od natpisa oglašavanja gladijatorskih igara datira oltar u doba Vespazijanove vladavine pa je hram stoga imenovan po caru, ali postoje znanstvenici koji ga datiraju u Augustovo doba. Natpis je pronađen izvan glavnog ulaza u gladijatorske barake i glasi: “Za dobrobit Cara Augusta i njegovu djecu (vjerojatno Tit i Domicijan) i zbog posvete oltara, gladijatorska skupina carskog svećenika Gneja Aleja Nigida, borit će se bez odgode u Pompejima 4. srpnja. Bit će lova i tendi.,”¹³⁹ Oltar je bio namijenjen za prinošenje životinjskih žrtava bogovima što je i prikazano na reljefima sa sve četiri strane oltara.¹⁴⁰ Taj oltar svjedoči kakvi su bili rituali stanovnika pri slavljenju božanstava i prinošenju žrtava. Tako prikazuje

¹³⁷ Salvatore, N., 2010., str. 100.

¹³⁸ *CIL* 10, 816=EDCS11400900: *M[a]mia P(ubli) f(ilia) sacerdos public(a) Geni[o Aug(usti?) et Laribus Augustis] solo et pec[un]ia sua fecit eademque dedicavit*; Salvatore, N., 2010., str. 99.

¹³⁹ *CIL* 4, 1180=EDCS16300473: *Pro salute / [Imp(eratoris) Vespasiani] Caesaris Augu[sti] li[b]e[ro]rumqu[e] / [eius ob] dedicationem arae [glad(iatorum) par(ia) 3] Cn(aei) [All]ei Nigidi Mai / flami[nis] Caesaris Augusti pugn(abunt) Pompeis sine ulla dilatione / IIII Non(as) Iul(ias) venatio [sparsiones] vela erunt.*; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 73.

¹⁴⁰ Ling, R., 2005., str. 69.

svećenika koji podiže ruke prema nebu i recitira određene molitve, a glava mu je prekrivena togom. Svećenik je bio u pratnji sluga, svirača flaute, roba koji ubija životinju te roba koji vodi životinju za prinošenje žrtve. Carevima se najčešće prinosila žrtva bika. Na reljefu se prikazuju pribori potrebni za provedbu žrtve poput posude (*patera*), vrča, posude za tamjan te augustov zakrivljeni štap. Naos je bio na povišenom podiju, a do tetrastilne terase moglo se popeti preko dva para stuba.¹⁴¹

9.1.7. Eumahijina zgrada

Eumahijina zgrada (Slika 20.) podignuta je na mjestu gdje su do 2. stoljeća pr. Krista na forumu stajale taberne i neki manji religiozni prostor na kojem su pronađeni antefiksi glava Herkula i Minerve, kao što je pronađeno u Dorskom hramu na Trokutastom forumu. Zgrada se smjestila na istočnoj strani foruma između Vespazijanovog hrama i *Comitiuma*. Bila je posvećena carskom kultu, a njezina gradnja (ciglom) započela je između 2. i 4. godine, a preživjela je oštećenje za vrijeme potresa. Nakon potresa restaurira se tako da dobiva nove mramorne okvire na pročelju, ukrašene reljefima s prikazima flore (lišće akanta) i faune (ptice). Posvetni natpis napisan je na dvije ploče (Slika 21.), jedna ploča nalazi se na ulazu u zgradu na nedovršenom arhitravu, s istočne strane trijema od foruma, a druga je uz ulaz u Ulicu Obilja. Eumahija je dala isklesati: “Eumahija, kćer Lucija, svećenica Venerina, koja u svoje i ime sina Numistra Frontona podiže o svom trošku vestibul (*chalcidicum*), kriptu (*crypta*) i portik, posvećujući ih Konkordiji Augusti i Pietas.,¹⁴² Zgrada je podignuta u čast carskog kulta Konkordije Auguste kao kopija *Porticus Liviae* u Rimu iz 7. godine, u kojoj se nalazi hram (*aedes*) *Concordiae* Livije. Eumahijin natpis se datira u 22. ili 24. godinu, odnosno u doba cara Tiberija kada je bilo prošireno isticanje bliske veze cara i njegove majke Livije, kojoj je zgrada posvećena u konceptu sloge (*concordia*) i sinovske odanosti. Natpis je podignut kako bi Eumahija istaknula svoga sina kao donatora koji će se kandidirati na mjesto edila. Time je željela da joj sin stekne naklonost naroda.¹⁴³

¹⁴¹ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 137.

¹⁴² *CIL* 10,810=EDCS11400894: *Eumachia L(uci) filia) sacerd(os) publ(ica) nomine suo et / M(arci) Numistri Frontonis fili(i) chalcidicum cryptam porticus Concordiae / Augustae pietati sua pe<c=Q>unia fecit eademque dedicavit*; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 141.

¹⁴³ Ling, R., 2005., str. 72.

Vestibul prethodi pročelju koji je na krajnjim stranama bio ukrašen s dvije podignute pravokutne niše. One su zbog svog oblika vjerojatno služile kao prodajno mjesto. Između njih su se nalazile dvije oble niše koje su držale kipove Romula na sjevernoj niši i prikladan natpis te kip Eneje na južnoj niši s natpisom, što odgovara prikazu na forumu u Rimu za vrijeme vladanja cara Augusta. U vestibulu je postojalo mjesto gdje su se slavila zavjetna božanstva pompejanske elite, među kojima su najpoznatiji bili Gaj Norban Soreks i Marko Lukrecije Decidijan Ruf. Niše nisu bile samo u funkciji javnog štovanja božanstava (*elogia publica*), nego su se tu obavljali komercijalni poslovi. Kako bi se proširio ulaz u zgradu, s južne strane vestibula gdje se nalazi južna niša s Enejinim kipom (*elogium*) dodane su stube s podestom. Ulaskom u zgradu vidi se velika površina, peristil, omeđena dvoslojnim kolonadama trijema koji je sa tri strane bio uokviren kriptoportikom. Bio je ozračen prozorima s mramornim okvirima te ukrašenima 3. stilom pompejanskog slikarstva, crna pozadina s podnožjem u mramoru.¹⁴⁴ O portiku i kripti zna se samo s natpisa jer je poslije erupcije zgrada doživjela mnoge krađe. Najviše je očuvan prostor stražnjeg zida peristila, to jest apsidnog dijela kojem prethode kolonade. Taj dio je nakon potresa zamijenio pravokutno svetište. Središnja apsida skrivala je u niši kip Livije. Iza apsida se nalazio produžetak kripe gdje se u pravokutnoj egzedri¹⁴⁵ nalazio Eumahijin kip (Slika 22.). Na južnoj strani rampa je vodila prema izlazu na Ulicu Obilja i tu se nalazila fontana u bijelom vapnencu s figuralnim prikazom *Concordiae* koja u ruci drži rog izobilja.¹⁴⁶

Iz ovog se natpisa također saznaje da je Eumahija potjecala iz dobrostojeće poduzetničke obitelji koja je još u samničanskom dobu bila vlasnikom lončarskog obrta (*figlina*) i velikog imanja (*fundus*). Eumahija je ovdje dala naglasiti kako podiže pojedine dijelove u zgradi, no sama funkcija zgrade je nepoznata. Eumahijin kip sadrži natpis koji otkriva da je njoj u čast, kao patronu, kip podigla skupina suknara. Zbog toga se smatra da je zgrada bila veliko središte i mjesto funkcioniranja gradskih zanatlija vunene tkanine, *fullones*.¹⁴⁷ Također, u prostorijici na ulazu u zgradu je pronađen spremnik za urin koji se upotrebljavao za čišćenje odjeće. Uz to, arheološka istraživanja spominju da je zgrada bila namijenjena i za prodaju robova (*venalicius*).¹⁴⁸

¹⁴⁴ Kriptoportik je prekriveni prolaz ili supstrukcija koji je podupirao trijemove te povezivao različite dijelove većeg arhitektonskog kompleksa. Pesando, F., 2018., str. 529.

¹⁴⁵ Egzedra je prostor polukružne ili kvadratne osnove kao produženje veće prostorije ili trijema. Pesando, F., 2018., str. 530.

¹⁴⁶ Zanker, P., 1998., str. 97. – 101.; Pesando, F., 2018., str. 53. – 56.

¹⁴⁷ *CIL* 10, 813=*EDCS*11400897; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 141.

¹⁴⁸ Pesando, F., 2018., str. 52.

9.2. Hram *Fortuna Augusta*

Glavno središte foruma tijekom vremena prolazilo je kroz promjene i sve se više naglašavao carski kult. Izlaskom s istočnog forumskog trijema stajao je počasni slavoluk s dvostrukim lukom s mramornim ukrasima i sadržavao je veliku cisternu koja je slala vodu za fontanu u središnjem dijelu. Slavoluk je vjerojatno bio podignut za Germanika koji je prvotno stajao sa desne strane Kapitolija. Hram (Slika 23. i 24.) se smjestio malo sjevernije i izvan foruma, na raskrižju Forumske ulice i Ulice Fortune, nedaleko od slavoluka. To je raskrižje bilo vrlo prometno i pomoglo je pri širenju štovanja carskog kulta pod zaštitom božice Fortune. O postanku hrama i samom imenu zna se s natpisa postavljenog na arhitravu naosa između dva kipa: “Marko Tulije, sin Marka, duovir sa sudskom ovlasti (*duovir iure dicundo*) po treći put, duovir kvinkvenal, augur i vojni tribun izborom naroda (*tribunus militum a populo*), podiže ovaj hram Fortuni Augusti na svomu zemljištu i o svomu trošku.,¹⁴⁹ Od roda ovih Tulija vjerojatno dolazi i Ciceron. Ovaj Tulije je za sebe zadržao zemljište južno od hrama što je zabilježio natpisom na ploči bazalta. Fortuna Augusta se nalazi izvan foruma kao kopija hrama *Fortuna Redux* iz Rima. Taj hram bilježi trijumfalni Augustov ulazak u grad koji se slavno dočekuje u središtu grada, forumu. Pompejanskom hramu, iz 3. godine po. Krista, na uzvišenom podiju pristupa se stubama unutar kojih je bio postavljen oltar. Oltar s rubovima od opeke poslije potresa obnovljen je mramorom. Obnovljen je i naos kako bi ljudi mogli dolaziti štovati božanstvo, zato je natpis i postavljen nad svetištem jer trabeacija na portiku, gdje inače stoje natpisi, nije obnovljena. Kao tipičan hram posvećen Augustu i ovaj ima pred naosom četiri elegantna korintska stupa. Ulazeći u hram prvo se vidi edikula s dva stupa. Unutar edikule bio je smješten Fortunin kip jer je ona bila božica carske obitelji. Naos je bio u mramoru koji je karakterističan materijal augustovskog doba i u zidovima su bile izgrađene četiri bočne niše. Svaka od niša je bila obogaćena kipovima, od kojih su dva pronađena i pripadala su nepoznatim hramskim svećenicima.¹⁵⁰

¹⁴⁹ *CIL* 10, 820=*EDCS*11400904; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 134.

¹⁵⁰ Pesando, F., 2018., str. 56. – 58., Salvatore, N., 2010., str. 113.

9.3. Hramovi izvan foruma

9.3.1. Dorski hram

Hram se nalazi u takozvanom Trokutastom forumu, na koji se ulazi s obližnjeg sjecišta ulica Izidinih hrama (*Via del Tempio di Iside*) i Crvenog zida (*Vico di Parete Rossa*). Ulazi se kroz monumentalne propileje s šest visokih jonskih stupova. Prolazeći prema jugu diže se s lijeve strane ulaza portik s oko sto stupova koji su uokvirili sakralni prostor. Dorski hram (Slika 25.) je uz Apolonov najstariji hram čiji su prvi temelji grčkog ili etruškanskog porijekla. Sagrađen je u jugozapadnom dijelu Trokutastog foruma sredinom 6. stoljeća pr. Krista i nekoliko je puta bio nanovo dizan do 2. stoljeća pr. Krista, što je vrijeme iz kojeg datiraju zavjetni darovi. Pozicioniran je jugoistočno kako bi prvi upao u pogled s rijeke Sarno i vjerojatno je bio hram grčkog stila, na povišenom podiju. Prva faza gradnje je otprilike iz 540. godine pr. Krista jer su pronađeni fragmenti koji se odnose na kvadratni stil gradnje, a druga faza je krajem 6. stoljeća pr. Krista iz koje potječe prikaz naslikane zmije na zidu. Zmija vjerojatno sugerira mit o Herkulu koji je ubio to čudovište. Naos se nalazio na površini dimenzija 21x28 i dijelio se u dvije odaje. Ostao je sačuvan oltar u naosu, a još dva pronađena oltara su vjerojatno, kako je već ranije spomenuto, pripadali Minervi i Herkulu. Bili su građeni od tufa i jedan od njih je novijeg postanka jer nije postavljen na ager (zemljani temelj). Hram je posvećen Herkulu, no kasnije i kultu Minerve o čemu svjedoči natpis (*eituns*) pronađen u blizini hrama. Ispred hrama je grob (*heroon*) koji je možda pripadao mitološkom osnivaču grada. Pompejanci su štovali Herkula kao mitološkog osnivača grada pa je na putu do teataru u Ulici teataru pronađen grafit koji vjerojatno prikazuje Herkula koji nosi lavlju kožu.¹⁵¹ Osim toga, postoji kip koji je bio dio kućnog ukrasa, a prikazuje dijete Herkula kako ubija zmiju golim rukama.¹⁵² Također, ispred hrama se nalazilo svetište (*tholos*) sa sedam dorskih stupova koje je podigao *meddix tuticus* Numerije Trebij. Stupovi omeđuju staro sakralno vrelo koje je sadržavalo svetu vodu ili je vrelo simbolički prikazivao mjesto gdje se susreću svijet živih i svijet mrtvih (*mundus*). U vrijeme erupcije hram je već bio živopisna ruševina s pronađenim polukružnim sjedalima (*schola*) koji su na rubovima imali urezane krilate lavlje šape.¹⁵³

¹⁵¹ <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR167807> (12. 6. 2023.)

¹⁵² Poehler, E.; Fhlor, M.; Cole, K., 2011., str. 43.

¹⁵³ Pesando, F., 2018., str. 60.- 62.

Latinski natpis otkriva da su sjedalo podigli duoviri Lucije Sepunije Sandilanije i Marko Herenije Epid.¹⁵⁴

9.3.2. Eskulapov hram

Ovaj se hram (Slika 26.) nalazi uz Trokutasti forum na spoju Stabijske ulice i Ulice Izidinog hrama, istočno od Izidinog hrama. Ime nije precizno određeno jer se smatra da je to bio hram Zeusa Melikija ili kasnije Jupitera Melkija, o čemu svjedoči oskički natpis na zidu stabijskih vrata: “*kaila Iuvei Meeilkiiei*.,. To je božanstvo u mitologiji prikazano podzemnog i pogrebnog karaktera. No, otkrivena su i dva kipa koja predstavljaju Eskulapa (možda Jupitera, Slika 26.) i Salusa. Arheolozi su kao dokaz štovanja Eskulapa pronašli nekoliko kutija dekoriranih brončanom figuricom Eskulapa, koje su sadržavale kirurški pribor. U hram se ulazi sa Stabijske ulice u portik s dva stupa koja se nalaze u peristilu. Potom, stube vode do podija koji ima četiri korintska stupa s jednim dodatnim stupom na obje strane. U naosu se nalazi pijedestal za kip, a pronađeni su kipovi Jupitera i Minerve što bi moglo značiti da su ih tu štovali dok Jupiterov hram na forumu nije preoblikovan u Kapitolijski.¹⁵⁵

9.3.3. Venerin hram

Venera je u Pompejima bila vrlo bitna božica čemu svjedoče razni slikovni, kiparski i epigrafički materijali. Grad je nosio ime Venere (*Venus Fisica Pompeiana*) i predstavlja novu verziju samničanske *Mefitis Fisica*. To svjedoči grafit na oskičkom jeziku u kući Velike fontane (*Casa della Fontana grande*). Ime pompejanske Venere nekoliko se puta nalazi na grafitima u gradu, a u Ulici Obilja je zapisano njezino ime,¹⁵⁶ te grafit u formi invokacije: “Venera si, Venero.,¹⁵⁷ Jedan je pronađen u Ulici teataru: “Meta iz Atele, robinja Kominije, voli Hresta. Neka se dobrostivo osmjehne Venera Pompejanska njihovim srcima i neka uvijek žive u skladu.,. Drugi grafit kaže: “Neka si uvijek dobrog zdravlja, draga moja, i neka ti je

¹⁵⁴ CIL 10, 831=EDCS11400915; Presando, F., 2018., str. 62.

¹⁵⁵ Pesando, F., 2018., str. 68. – 70.; Beard, M., 2008., str. 289. – 290.

¹⁵⁶ <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR161821> (12. 6. 2023.)

¹⁵⁷ CIL 4, 1625=EDCS28801163: *Venus es Ve(nus)*.; Šešelj, M., 2002., str. 46.

naklonjena Venera Pompejanska,,¹⁵⁸ Većina grafita u kojima se spominje Venera ljubavne su tematike: “Ako netko još nije vidio Veneru koju je naslikao Apel, neka pogleda moju Pupu: tako i ona sjaji,,¹⁵⁹ Ima onih grafita kojima su autori zazivali Venerinu pomoć pri izborima: “Tražim od vas da izaberete Numerija Barku, dobrog čovjeka, za duovira. Neka Venera Pompejanska bude naklonjena vašim ponudama,,¹⁶⁰ Osim latinskih grafita, pronađen je i grafit na grčkom jeziku koji slavi Veneru kao svoju spasiteljicu.¹⁶¹

Osim epigrafskog spomena pompejanske Venere ona se nalazi naslikana na zidovima atrija, peristila, kuća itd. Njezina uloga božice zaštitnice pomorstva prikazana je u Verekundijevoj kućnoj prostoriji u kojoj Venera stoji unutar lađe, a lađu nose slonovi. Venera u desnoj ruci drži Minervinu granu, a u lijevoj žezlo.¹⁶² Venera je prikazana na mnogim freskama s bogom Marsom, kao simbol najpoznatijih ljubavnika mitološkog svijeta. Prikazivana je oskudno odjevena kao što se može vidjeti na fresci iz Kuće Venere u Bikiniju gdje se nalazila i Venerina figura. Freske su mogle biti naslikane u posvetu Veneri i iz političkih razloga pa su je tada prikazivali potpuno odjevenu.¹⁶³

Gradskoj zaštitnici štovatelji su podigli hram. Hram (Slika 28.) je sagrađen uz jugozapadne zidine grada, na prostoru koji je bio ranije iskorišten, a od foruma ju je dijelila sa sjeverne strane bazilika i Ulica morske obale, s koje se ulazilo u hram te s istočne strane Ulica pobjednika, na kojoj je bio sekundarni ulaz. Temelji koji su morali pratiti terasasti teren na oko 300 metara kvadratnih su postavljeni i prije Suline kolonije, oko druge polovice 2. stoljeća pr. Krista, kada su srušene pojedine zgrade, tržnice, kuće, a od tada je taj prostor okružen portikom. Arheolozi su otkrili da se hram ponovno podigao tijekom prvog razdoblja Carstva. Pronađen je bijel mramor koji se tada koristio u gradnji. Otkrivena je i malena kada (*balneum*) na istočnom portiku, također napravljena od bijelog mramora. Hram je podignut na podiju s korintskim stupovima koji su bili okrenuti na jug kako bi bio vidljiv iz velikih daljina. Hram, prostil, stajao je u središtu i sa tri strane bio je okružen portikom. Na duboki pronaos penjalo se stubama sve do pročelja sa šest korintskih stupova. Kvadratni naos imao je jedan ulaz i unutra se nalazio kip Venere. Ispred hrama nalazio se veliki oltar koji je bio obložen bijelim

¹⁵⁸ *CIL* 4, 2457=*EDCS*29300477; *CIL* 4, 4007=*EDCS*26000586; <https://pompeinetworks.wordpress.com/2014/04/24/venus-pompeiana/> (12. 6. 2023.)

¹⁵⁹ *CIL* 4, 6842=*EDCS*27400228; Šešelj, M., 2002., str. 50.

¹⁶⁰ *CIL* 4, 26=*EDCS*17100105; <https://pompeinetworks.wordpress.com/2014/04/24/venus-pompeiana/> (12. 6. 2023.)

¹⁶¹ *CIL* 4, 4007=*EDCS*23000631: ΑΦΡΟΔΕΙΘΗ CΩΖΟΥΥΑ.; Varone, A., 2002., str. 24.

¹⁶² Pesando, F., 2018., str. 37.

¹⁶³ Beard, M., 2008., str. 59. ; 90.

mramorom. Tijekom potresa pretrpio je velike štete zbog kojih je obnova trajala sve dok Pompeje nije pogodila erupcija, iako je bilo postavljeno malo svetište da ga ljudi mogu posjećivati. Upravo ovdje pronađena je zlatna svjetiljka s dva fitilja. Ta je svjetiljka činila dio zavjetnog materijala Neronove supruge Popeje kao znak sućuti prema gradu pogođenom potresom.¹⁶⁴

9.3.4. Izidin hram

Iz istočne civilizacije, Egipta, trgovinom se oko 100 godine pr. Krista prenio kult božice Izide, koja je predstavljala plodnost, ljubav, magiju i medicinu. Njeni štovatelji vjerovali su da im ona štiti duše poslije smrti. U Pompejima su je također počeli štovati i čak stavljati vjerska obilježja tog kulta kraj kućnih Lara. Njoj u čast održavale su se ceremonije, tako da su se štovatelji okupljali pred hramom tresući zvečkama (*sistrum*).¹⁶⁵ Izidino ime pronađeno je u nekoliko grafita političkog karaktera: “Izidini štovatelji žele da Gnej Helvije Sabinije bude edil.,¹⁶⁶ ili: “Popidije Natalije, njegov klijent sa štovateljima Izidinim, želi za edila Kuspija Pansu.,¹⁶⁷

Postanak hrama nemoguće je vremenski odrediti jer je hram iznova građen istim materijalima koji su potjecali iz kasnog samnićanskog doba poput žlijeba, obnavljanja podija, korintsko-italskih kapitela i stupova pred pronaosom. Iz helenističkog doba potječu brončana skulpturica Herkula, neki zavjetni materijali i rupa za temelje, koji gradnju datiraju u drugu polovicu 2. stoljeća pr. Krista. Tome svjedoči i pronalazak grafita na posudi crne boje koja obilježava vjerne Izidine štovatelje. Hram je sagrađen (Slika 29. i 30.) uz Trokutasti forum sa zapadne strane, a s južne mu je strane teatar. Peristil koji je okruživao hram je obnovljen s kolonadama od opeke, a hram je proširen i graniči sa Samnićanskom palestrom te se tu dodaju nove prostorije naslonjene na zapadni trijem. U južnoj prostoriji nalazi se niša gdje su dva mramorna poprsja iz augustovskog doba koje je donirao Marko Lukrecije Decidijan Ruf. On je, također, nakon potresa dao financijsku podršku za popravljanje hrama: “Marko Lukrecije

¹⁶⁴ Carroll, M., 2010., str. 67.; 70.; 79.- 81.; Pesando, F., 2018., str. 38. – 39.

¹⁶⁵ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 120.

¹⁶⁶ *CIL* 4, 787=EDCS24300014; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 122.

¹⁶⁷ *CIL* 4, 1011=EDCS24300015; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 122.

Decidijan Ruf, *duumvir* tri puta, kvinkvenal, ponitfeks, vojni tribun od naroda, prefekt fabre. Restaurirao Marko Decidijan Pilonije Ruf.,¹⁶⁸

U hram se ulazi s Ulice Izidinog hrama na kojem se nalazi natpis. Hram je uništen 62. godine za vrijeme potresa, no natpis govori da je obnovljen: “Numerije Popid Celsinije, sin Numerija, platio je da se iz temelja obnovi hram božice Izide, koji se urušio u potresu. Da mu se oduže na velikodušnosti, dekurioni ga prihvaćaju besplatno u svoju službu, iako mu je bilo samo šest godina.,”¹⁶⁹ Vjerojatno je riječ o bogatom čovjeku koji je bio oslobođenik pa nikako nije mogao ući u vlast Vijeća, što je ipak želio omogućiti svome sinu. Na ulazu u hram je bila ploča s hijeroglifima kako bi se što vjernije prikazalo egipatsko božanstvo. Simbol Egipta su egipatska božanstva Besa, Ozirisa, Harpokrata te Anubisa. Nalaze se također prikazi prirodnih elemenata poput Nila ili životinja krokodila, ibisa itd.¹⁷⁰

Potom se ulazi u peristil s četverostranim portikom koji je dekoriran u 4. stilu slikarstva s crvenim bojama i prikazuje svećenicu i egipatsku prirodu s odvojenim arhitektonskim temama, poput Nila ili pomorske bitke. U središtu peristila na visokom podiju sa stubama napravljen je naos s portikom i nišama. Uz stražnje zidove postavljen je pijedestal za kip Izide. Uz njezin kip u niši na stražnjoj strani podija stajao je poklon Numerija Popida Ampijata, odnosno kip Dioniza s panterom (Slika 31.), kao rimska verzija egipatskog Ozirisa. Ispred hrama su se nalazila dva oltara, glavni s lijeve strane pred stubama podija te drugi s južne strane uz podij. Ispod glavnog oltara nalazila se mala prostorija poput hrama (*purgatorium*) koji je stubama vodio u produbljeno vrelo sa posvećenom vodom iz Nila, koja je navodno tijekom obreda pročišćavala dušu. Pročelje purgatorija je bilo trokutnog zabata i s frizom koji prikazuje dvije procesije svećenika. Reljef vanjskih zidova prikazuje Marsa i Veneru te Perzeja i Andromedu. Zapadno od Izidinog hrama je *eklesiastèrion*, odnosno velika soba s crnim podnim mozaikom i predivnim freskama 4. stila koja je služila za sastanke inicijata. Na sjevernom zidu sobe je prikazana scena oslobađanja Herma/ Merkura, a na južnom je prikazan Ijtin dolazak (Slika 32.) u Kanop u Egiptu, u kojem je Izida prikazana kako sjedi i oko ruke joj je omotana zmija. Kao i na freski, u prostoriji je bio Izidin kip s njezinim insignijama, odnosno, u desnoj ruci drži *sistrum*, dok joj je u lijevoj ruci bio pozlaćeni ključ Nila (Slika 31.). Tu se nalazila mramorna

¹⁶⁸ CIL 10, 851=EDCS11400935: *M(arcus) Lucretius Decid(ianus) / Rufus Ilvir III quinq(uennalis) / pontif(ex) trib(unus) mil(itum) / a populo praef(ectus) fab(rum) / M(arcus) Decidius Pilonius / Rufus reposuit.*; <https://pompeinetworks.wordpress.com/tag/cil/page/2/> (12. 5. 2023.)

¹⁶⁹ CIL 10, 846=EDCS11400930: *N(umerius) Popidius N(umeri) filius Celsinus / aedem Isidis terrae motu conlapsam / a fundamento p(ecunia) s(ua) restituit hunc decuriones ob liberalitatem / cum esset annorum sex{s} ordini suo gratis adlegerunt.*; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 41.

¹⁷⁰ Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 120.

glava božice Izide. Na južnoj strani hodnika nalazila se soba posvećena *sacrariumu* kao svojevrsna ostava kulturnih materijala i s freskom na zidu koja prikazuje zmije koje su u košari ukrašenoj lunarnim simbolima. Naposljetku se u kompleksu ovog hrama na jugoistočnom kutu nalazi nekoliko soba koje su bile otvorene južnom stranom portika, a bile su mjesto u kojem su živjele svećenice (*Pastophorion*). Unutra se nalazio triklinij i kubikulum. U hramu, tj. portiku je uz mnoge kipove pronađena brončana glava glumca Norbana Soreksa koji je živio u augustovskom dobu i natpis koji kaže da se radi o posveti od strane “*magistri pagi Augustus Felicis suburbani*„¹⁷¹

9.4. Vodoopskrba grada

Već je poznato da su se Pompeji razvili na uzvišenom i tvrdom terenu, nastalom na prehistoričkoj nakupini lave. U samom početku razvoja glavni izvor vode bila je rijeka Sarno, nekoliko zdenaca i spremnika za vodu (*impluvium*). Oni su bili građeni na podovima kuća kao bazeni koji sa atrijskih krovova (*compluvium*) skupljaju kišu u podne cisterne, što nije omogućavalo dobivanje svježije vode. Bazen je imao dva odvodna puta, u cisternu i na cestu. Podvodne vode su u Pompejima oko 20 metara ispod površine tla pa su vrela kopana za javnu, ali i privatnu upotrebu. To je ujedno bio i opasan zadatak jer su otrovni plinovi bili u dubini od 10 metara i trebali su biti pažljivi pri kopanju jer se sve lako moglo urušiti. Javni zdenci su bili u Ulici Okrijepe na raskrižju Ulice Narcisa (*Vico di Narciso*), dva vrela u Ulici foruma, jedno u forumskim i jedno u stabijskim termama, koji su trebali velike količine vode, potom zdenci kraj Trokutastog foruma i naposljetku kraj Vezuvskih vrata. Uz ta javna vrela i mnoge privatne kuće su bile u mogućnosti sebi iskopati izvor vodom, pa su neki bili zatvoreni amforama kao keramički čep. Voda je tekla tako da je iz podzemlja išla prema krovu spremnika. Do spremnika je dolazila posebnim mehanizmom. Bio je u obliku kola koji je podizao vodu do spremnika. Kolo je bilo postavljeno na zemlji i njega su hodanjem pokretali robovi. Na taj način se voda slala u spremnik.¹⁷²

Stalna opskrba vodom krenula je od ranog 1. stoljeća po. Krista zahvaljujući caru Augustu koji je preusmjerio u Pompeje vodu, čija je prvotna namjena bila opskrba rimskog pomorskog pristaništa Mizena. Carski akvadukt se razgranao od Palme Kampanije i od tu opet podijelio

¹⁷¹ CIL 10, 814=EDCS11400898; Beard, M., 2008., str. 304.- 308.; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 119.- 124.

¹⁷² Jansen, G., 2009., str. 257.- 258.

na dva dijela, od kojih je jedan išao u Napulj, a drugi u Pompeje. Ta voda putovala je sve do manje zgrade vodenih tornjeva (*castellum aquae*) koji se u Pompejima nalazio kraj Vezuvskih vrata koja su bila na najvišem terenu u gradu. Od tuda je išla kroz sustav odvodnih kanala i spremnika. Iz spremnika je voda punila tri cijevi koje su bile postavljene na strmim područjima grada. Voda je tekla zahvaljujući nagibima koji su stvarali pritisak u cijevima. Otkopano je oko 90 metara dužine cijevnog voda na sjeveru Pompeja. Prva od njih punila je veliku javnu fontanu koja je bila prispojena na vodeni toranj, odakle su cijevi još nekoliko centimetara išle ispod tla duž Stabijske ulice i Ulice Vetijevaca (*Via dei Vetti*), tako opskrbljujući cijeli grad vodom. Kako bi u cijelom gradu voda tekla jednako, sagrađeno je još 14 vodenih tornjeva (*castella secundaria*) s glavnim spremnikom (*castellum plumbeum*) koji je imao funkciju reguliranja pritiska.¹⁷³

U gradu su bile 42 javne fontane koje su zamijenile zdence i koje su bile spojene na sekundarne tornjeve preko glavnih cijevi. To su fontane klasičnog izgleda, tako da su u velikim kamenim blokovima napravili slavinu s koje kontinuirano teče svježa voda. U središtu je stajala odvodna cijev, uglavnom brončana, koja je bila zavarena za glavnu cijev (*fistulae*). Bili su uvijek ukrašeni nekim reljefom ili vodorigom, vodenim božanstvima ili životinjama, većinom ribama. U kućama bogatih građana bile su postavljene prekrasno ukrašene slavine (*nymphaea*), kao i u vrtovima, a voda je preko cijevi dolazila u impluvij. Sve do potresa voda je tekla i opskrbljivala cijeli grad, no potresom vodovodni je sustav uništen i na brzinu obnovljen, no s lošijom funkcijom zbog stalnih podrhtavanja tla.¹⁷⁴

9.5. Terme

Terme su u Pompejima mjesta gdje su građani mogli predahnuti, bile su mjesto kulture, sporta, zabave, čak trgovine i mjesto društvenih prilika. Vrlo su vrijedne zbog ostataka koji pridonose poznavanju rimskih termi i općenito njihovom funkcioniranju. Uglavnom su sve iskopane terme sličnog oblika i sadržaja. U Pompejima je poznato nekoliko termi javnog statusa poput Stabijskih, Forumskih, Centralnih i Suburbanskih termi koje su bile financirane od lokalnih vlasti. No, uz njih je bilo još manjih ili većih termi u privatnom vlasništvu, ali koje su bile namijenjene većini građana, osim robova i siromašnih stanovnika. Postoji nekoliko

¹⁷³ Jansen, G., 2009., str. 260.

¹⁷⁴ *Ibidem.*, str. 261. – 263.

natpisa po zidovima da se ulaz naplaćivao (*balneatica*). To su republikanske, Sarnske terme, te terme u kompleksu Julije Feliks.¹⁷⁵

Republikanske terme su druge po veličini i nastale su u ranom 1. stoljeću pr. Krista u blizini Trokutastog foruma. Zahvaljujući njihovoj očuvanoj strukturi i sadržaju prostorija, moguće je shvatiti kakve su bile terme u rimskom svijetu. Prva faza nastajanja termi označava gradnju skućenih kupaonica grčkog tipa, odnosno nalikuju na grčki gimnazij. Jednostavne prostorije su smještene pokraj vježbališta (*palestra*) koje je omeđeno kolonadama. Od tada je krenulo spajanje prostorija različitih funkcija u jedan kompleks koji predstavlja terme. Prostorije u većini velikih termi bile su svlačionice (*apodyterium*), soba za čišćenje kože (*destrictarium*), hladne kupaonice (*frigidarium*), mlake kupaonice (*tepidarium*), vruće kupaonice (*calidarium*) te parne kupaonice (*laconicum*). Kroz gradnje pompejanskih termi neke su imale sve prostorije, a neke su imale manjak prostorija, kao što je parna kupaonica primjerice bila odsutna u forumskim i stabijskim termama. Uz to su stabijske, forumske i republikanske terme imale i odvojene sektore, što znači posebne prostorije za muškarce te posebno odvojene prostorije za žene, dok su centralne terme primjerice imale raspored kada dolaze žene, a kada muškarci. Voda koja je punila terme još od augustovskog doba dolazila je iz sustava cijevi, a ne podzemnim putem, a iskorištena voda iz termi otjecala je u otpadne vode.¹⁷⁶

Većina termi, što je vidljivo u forumskim termama, do početka 1. stoljeća pr. Krista imala je sustav grijanja kupaonica žeravicom, no izumom načina *balneae pensiles*, odnosno spremnika ili bazena koji su bili napunjeni toplom vodom, taj sustav grijanja žeravicom se gubi. Izum spremnika s toplom vodom prednjači sustavu hipokausta. Neki znanstvenici izum hipokausta prepisuju Sergiju Orati, rimskom trgovcu i inženjeru. Ipak, novija istraživanja eliminiraju ga kao izumitelja hipokausta.¹⁷⁷ Sistem grijanja kupaonica je upravo preko hipokausta koje djeluje tako da su podovi napravljeni na malenim ciglenim stupovima (*suspensurae*) omogućavali cirkuliranje toplog zraka koji je dolazio iz peći (*hipocaustis*). Takav način su počeli ugrađivati i u zidove postavljajući pločice (*tegula mammata*) sa stožastim izbočinama na kojima su bile šupljine za cirkuliranje vrućeg zraka.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Koloski-Ostrow, A. O., 2009., str. 224.

¹⁷⁶ *Ibidem*, str. 225.

¹⁷⁷ Pesando, F., 2018., str. 79.

¹⁷⁸ Koloski-Ostrow, A. O., 2009., str. 226.

9.5.1. Stabijske terme

Stabijske terme (Slika 33.) su najstarije terme u Pompejima, a isto tako i gradske najveće terme koje datiraju iz 2. stoljeća pr. Krista. Arheološka iskopavanja su ispod vježbališta otkrila još starije kupaonice grčkog tipa iz 5. ili 4. stoljeća pr. Krista. Smjestile su se sjeverno od teatra, preciznije, na sjecištu Ulice Obilja, Ulice Javne kuće (*Vico di Lupanare*) i Stabijske ulice po kojoj su i dobile naziv. U terme se ulazilo s Ulice Obilja kao glavni ulaz u vestibul i desno od samog ulaza bila je svlačionica. U svlačionici je pronađeno mnogo rupa na zidovima na kojima su vjerojatno stajale police za ostavljanje odjeće. Mnogo je neprimjerenih, erotičnih grafita napisano u svlačionici, što svjedoči o slobodi i liberalnosti tadašnjih Pompejanca. Drugi je ulaz bio na zapadnoj strani s Ulice javne kuće, a treći sa Stabijske ulice na istočnoj strani termi. Od svlačionice se išlo redom iz hladne kupaonice, koja je nastala na parnoj kupaonici nakon obnove poslije potresa, pa u vruću kupaonicu, a peći su odvajale ženske od muških prostorija. U hladnoj kupaonici pronađene su bočice s mastima s kojima su se korisnici mazali i potom ulazili u vruću kupaonicu. Smatra se da im je to poticalo cirkulaciju i čistilo kožu, a također su služile za zaštitu isušivanja kože na zraku.¹⁷⁹

U središtu termi nalazila se palestra koja je s tri strane bila omeđena portikom jonskih stupova, a na zapadnoj strani joj je stajao bazen (*natatio*). Bazen datira iz kasnog 1. stoljeća pr. Krista, a u njega su ljudi ulazili nakon što bi očistili stopala u plitkom bazenčiću koji je stajao ispred njega. Potom, na sjevernoj strani termi nalazili su se javni zahodi (*latrina*). Zahod je omeđivao prostoriju na tri strane na kojima su se nalazile duboke rupe. Rupe su bile pod nagibom kako bi se voda odlijevala u donji dio rupe nešto poput današnje kanalizacije. Iznad kanalizacijske rupe bile su postavljene kamene ploče s izdubljenom rupom za izvršavanje nužde. Inače poznato je po rimskim zahodima da su bila postavljana drvena sjedišta, ali u stabijskim termama nije ostalo sačuvanih materijala za potvrdu da je to tako bilo i u Pompejima. Imali su čistu vodu u zahodu kako bi se namakanjem očistili spužvama nataknutim na drvenu dršku. Potom bi se ta voda izlila u kanal koji vodi u duboku rupu, odnosno septičku jamu koja je znala biti duboka i do 11 metara.¹⁸⁰

Na sjeverozapadnoj strani palestre bio je prostor za loptanje (*sphaeristerium*) gdje su pronađene dvije kamene loptice, a nasuprot tog prostora nađene su prostorije vjerojatno

¹⁷⁹ Pesando, F., 2018., str. 80.

¹⁸⁰ Jansen, G., 2009., str. 262.

namijenjene voditeljima termi. Natpis pronađen u termama svjedoči da su lokalni magistrati financirali gradnju pojedinih dijelova samih termi. Iz doba kolonije, u stabijskim termama zapisano je da su u muškom dijelu termi dodane: “Gaj Ulije, sin Gaja, i Publije Aninije, sin Gaja, duoviri sa sudskom ovlasti, ugovorili su izgradnju *laconicuma* (sobe za znojenje) i *destrictariuma* (sobe za struganje prašine i znoja) i opet podigli portik i *palestru* (vježbalište), odredbom gradskih vijećnika, s novcem koji su zakonom se obvezali potrošiti ili na igre ili na građevinu. Pobrинуli su se za radove i potvrdili ih.,”¹⁸¹ Žene su prije velikog potresa 62. godine, odnosno prije nego je potres uništio dio termi, ulazile s istočnog i zapadnog ulaza. Poslije restauracije prolaz im se probio s vježbališta, odnosno istočnog portika. U njihovim manjim i skućenijim prostorijama na sjevernoj strani kompleksa, nalazio se veliki spremnik vode s hladnom vodom za tuširanje, dok je u muškoj hladnoj kupaonici bila kada, a ostale prostorije su više manje bile iste, no mnogo manje za žene. Također, na istočnoj strani ženskih prostorija bio je smješten dublji mramorni bazen (*alveus*) koji je grijao vodu. Poslije potresa samo su ženske odaje ostale u funkciji. Skoro cijele terme bile su ukrašene 4. stilom slikarstva pa su se mogli prepoznati razni mitološki motivi kao prikazi Jupitera, Herkula, Satira, Nimfe, Dedala i Ikara, zatim razni prikazi struganja prašine u destriktariju i sličnih tematskih prikaza.¹⁸²

Najnovije istraživanje u već iskopanim termama pronašlo je podni mozaik s bijelim romboidima na crnoj podlozi te uokvireno crvenim pločicama (Slika 34.). Također, u susjednoj prostoriji pronađen je mozaik istih boja, ali raskošniji, s više geometrijskih oblika. Taj pod, pretpostavlja se, bio je dio starih taberni. Istraživanje je, također, otkrilo još nekoliko prostorija što omogućuje kompletniju sliku stabijskih termi, a sama se analiza pronađenih materijala tek treba jasnije donijeti.¹⁸³

9.5.2. Forumske terme

Nakon osnutka kolonije 80. godine pr. Krista započela je gradnja forumskih termi (Slika 35.), o čemu svjedoči i natpis iz Ulice foruma. Tada je Lucije Cezije s još dvojicom magistrata

¹⁸¹ CIL 10, 829=EDCS11400913: *C(aius) Vvilius C(ai) f(ilius) P(ublius) Aninius C(ai) f(ilius) Ilv(iri) i(ure) d(icundo) / laconicum et destrictarium / faciund(um) et porticus et palaestr(am) / reficiunda loca(ve)runt ex / d(ecreto) d(ecurionum) ex / ea pe<c=Q>unia quod eos e lege / in ludos aut in monumento / consumere oportuit faciun(da) / coera(ve)runt eidemque proba(ve)ru(nt).;* Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 30.

¹⁸² Beard, M., 2008., str. 244. – 246.; Pesando, F., 2018., str. 81. – 82.

¹⁸³ <https://www.archaeoreporter.com/2023/03/20/pompei-mosaico-scoperto-alle-terme-stabiane-il-valore-di-uno-scavo-dove-si-era-gia-scavato-in-passato/> (28. 4. 2023.)

odobrio gradnju ove javne zgrade: “Lucije Cezije, sin Gaja, *duumvir* sa sudskom ovlasti, i Gaj Ocije sin Marka, i Lucije Niremije, sin Aula, *duumviri*, odredbom gradskog vijeća, i javnim troškom, pobrinuli su se za radove i potvrdili ih.,”¹⁸⁴ Ovaj natpis je u dva dijela bio pronađen u forumskim termama koje su stajale sjeverno od Kapitolija. Vjerojatno je prvotno bio opskrbljivan vodom iz malog antičkog zdenca, pa se onda spojio na cjevovod koji je bio spojen na veliki spremnik. Taj spremnik nalazio se uz Ulicu termi (*Vicolo delle Terme*), smještenu na zapadnoj strani samih forumskih termi.¹⁸⁵

Ulaz u terme bio je podijeljen na muški i ženski, pa su muškarci ulazili na istočnoj strani s Ulice foruma, a žene sa Ulice termi. Pod u muškom hodniku bio je obložen opekom, a na ulazu su pronađene lampe jer su terme radile i u večernjim satima. Na desnoj strani bila je muška svlačionica koja je bila drugi ulaz i koja je čak imala razvijen sustav hipokaustike. Tu stranu koristili su uglavnom oni koji su bili u prostoriji hladne kupaonice i palestri. Veliki pod je bio popločan bijelim komadima mozaika obrubljen crnim rubovima, a na zidovima su bile rupice za postavljanje drvenih polica jer nije bilo niša za ostavljanje odjeće. Strop termi bio je bačvast, a ukrašavali su ga mitološki prizori poput bradatog Oceana s rakovim kliještama i raznih morskih prikaza. Na nekim zidovima pronađeni su grafiti poput nacrtanih ptičica ili zapisa nečijeg nadimka. Iz svlačionice se išlo na jug u hladnu kupaonicu koja je od augustovskog doba zamijenila parnu kupaonicu, a zbog pristupa na akvedukt dobivali su i puno više vode. Unutra se nalazila okrugla kupka (*balneum*) koja je imala četiri niše. Strop je bio kupola koja je imala ostakljeni krovni prozor s ukrasima školjaka i Tritona. Tu se nalazio i friz s reljefom koji prikazuje kerubine u utrci dvokolicama.¹⁸⁶ Iz svlačionice se s desne strane moglo ući u mlaku kupaonicu gdje su se korisnici navikavali na topliji zrak, prije nego bi ušli u vruću kupaonicu koja se zagrijavala i do 40 stupnjeva. Veliki potres pogodio je i ove terme, no one su obnovljene i bile su u funkciji sve do vremena erupcije. Mlaka kupaonica nije imala funkcionalnu hipokaustiku jer je sustav bio zatvoren nakupinom zemlje, pa je do erupcije ta prostorija služila kao svlačionica. Tu su se nalazile velike brončane peći za žeravicu i tri brončane klupe s kravljim rukohvatima koje je darovao Marko Nigidije Vakula.¹⁸⁷

Muškoj prostoriji vruće kupaonice dodane su na južnoj strani, u apsidi, *schola labri* u čijem je centru bio i veliki mramorni bazen postavljen oko 3. ili 4. godine. Na rubovima tog bazena je napisano brončanim odljevom slova: “Kada su Gnej Melizej Aper, sin Gneja, i Marko Staj

¹⁸⁴ *CIL* 10, 819=*EDCS*11400903; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 31.

¹⁸⁵ Pesando, F., 2018., str. 84.

¹⁸⁶ Pesando, F., 2018., str. 83.

¹⁸⁷ Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 112.

Ruf, sin Marka, bili *duumviri* sa sudskom ovlasti po drugi put nadgledali su gradnju bazena, odredbom gradskih vijećnika i javnim troškom. Koštalo je 5 250 sestercija.,¹⁸⁸ Pod u vrućoj prostoriji bio je gotovo neizdrživ za bosa stopala pa su po termama nađene mnoge drvene sandale (*soleae balneares*) i jedan natpis o čovjeku kojeg su u terme unosili sluge te im je u jednom trenutku ispao zbog čega su mu se koljena gadno opekla. Ženska vruća kupaonica je bila odvojena od muške pećima (*prae-furnium*). Ženske prostorije su bile uže i manje, sa svlačionicom, parnom i vrućom kupaonicom koja je imala vruću kupku i hladnu kadu (*labrum*). Cijele terme imale su tri parna kotla koja su opskrbljivala ove tri kupaonice.¹⁸⁹

U nišama tih prostorija pronađena su mnoga ulja, četke, ručnici, a terakotne figurice, odnosno stupovi (*telamoni*) ljudskog oblika odvajali su te niše. Maknut je destruktorij, a na njegovo mjesto dodan je *ephebeion*, odnosno polukružni trg koji se otvarao prema palestri. U palestru, kao glavni muški ulaz, ulazilo se sa sjeverne strane jer se tu i nalazio, a bio je s tri strane uokviren portikom s dorskim stupovima, koji su dijelom bili ožbukani slojem crvene boje. Istočna strana portika bila je nakošena i uža, bez stupova, ali su bili sagrađeni lukovi da bi se ta istočna strana vizualno činila širom. Na jednom od zidova je pronađen grafit koji je namjenjen najavi igara koje je organizirao Gnej Alej Nigid Maj. Pretpostavlja se da su to igre održane nakon rivalstva Nucerijanaca i Pompejanaca jer nema spomena gladijatorima. Njima je Senat zabranio borbe te godine, a natpis je bio ispisan crvenom bojom. Unutar slova O u *dedicatione* piše *Poly* što je vjerojatno potpis osobe koja je pisala ovaj grafit, a zove se Polibije: “U posveti igara Gneja Aleja Nigida Maja... Bit će lova, atleta, prskanja vode, tendi. Sretno Maju, vođi kolonije.,”¹⁹⁰ Sa strane foruma sagrađene su male zalogajnice (*thermopolia*) što je korisnicima termalnog kompleksa bilo blizu, pa su mogli nešto na brzinu pojesti. Forumske terme prekrasno su ukrašene mitološkim prikazima i prikazima životinja. Tu je također umjetnički prikaz Apolona koji jaše grifina, Ganimed s orlom, kupidima i morskim konjima.¹⁹¹

9.5.3. Centralne terme

Ove terme (Slika 36.) trebale su biti najmoderniji sustav termi koji će zamijeniti one urušene u potresu. Započelo se s gradnjom 62. godine, nakon potresa, na raskrižju Stabijske

¹⁸⁸ *CIL* 10, 917=*EDCS*11400901; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 115.

¹⁸⁹ Pesando, F., 2018., str. 84. – 85.

¹⁹⁰ *CIL* 4, 1177=*EDCS*16300470; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 73.

¹⁹¹ Pesando, F., 2018., str. 86.

ulice i Ulice Nole. Gradili su je ciglama i od samog početka su ukinuli odvajanje muških od ženskih prostorija, pa su vjerojatno trebali osmisliti raspored za dolazak muškaraca i žena. Termalni kompleks zauzeo je jednu veliku inzulu oko čijeg su se zapadnog i sjevernog pročelja nalazile taberne i ostale komercijalno-zanatske radnje. U centralnim termama prostorije su trebale biti veće od prostorija dotadašnjih termi, s velikim prozorima koje će puštati puno svjetla, s velikom palestrom i većim kupaonicama. Od tada se uvodi kao stalna postava parna kupaonica. U ove terme ulazilo bi se, na sjevernoj strani terme s Ulice Nole direktno u palestru, a drugi ulaz bio bi s istočne strane. S ulaza se na lijevo išlo u svlačionicu, a iz svlačionice dalje u kupaonice. Gradnja nikad nije dovršena zbog erupcije u 79. godini, koja je radove prekinula u punom jeku, poput arhitektonskih materijala podizanja stepenica, postavljanja baza stupova i ostalih.¹⁹²

9.5.4. Suburbanske terme

Suburbanske terme (Slika 37.) nalaze se odmah na izlazu iz Vrata morske obale, s kojima su povezani stupovima, odnosno portikom, a na sjevernom zidu kompleksa su vidljive rupe koje su služile za privezivanje brodova. Termalni kompleks na dva kata gradi se u prvom desetljeću 1. stoljeća Flavijevskog razdoblja, a pristupa im se malenim stepenicama koje vode u trapezoidnu palestru. U dvorištu se nalazi jedan od tri granična kamena koji na sebi imaju skraćenicu L.P.P., odnosno *Locus Publicus Pompeianorum*, čime se označavala granica terena državnog vlasništva i onoga privatnoga. Iz vestibula se u tom dvorištu može ući na desno u dvije sobe, svlačionicu i hladnu kupaonicu, te se stepenicama moglo popeti na gornji kat odakle je pogled sezao na more. U svlačionici su pronađene freske 4. stila i mnogo erotičnih motiva koji su u osam naslikanih scena i zbog toga su nekoliko puta prebojavani bijelom bojom. Ispod tih naslikanih scena bile su postavljene numerirane police na koje su posjetitelji ostavljali svoju odjeću. Podovi su bili ukrašeni crno-bijelim mozaikom s različitim geometrijskim i cvjetnim uzorcima. U hladnoj kupaonici se na istočnom zidu nalazi hladna kada s nimfejem odakle izvorska voda utječe u kadu. Tu su vidljivi prikazi kerubina, kupida, mnoštva riječnih božanstava, egipatskih motiva, scene bitke između hobotnice i jastoga, a sve to u 4. stilu slikarstva. U niši hladne kupaonice stajao je kip Marsa. Raspored kupaonica bio je standardan kao i u svim termama. Posjetitelji termi ulazili su prvo u mlaku kupelj, zatim u parnu, a na

¹⁹² Pesando, F., 2018., str. 88.

kraju bi ulazili u vruću kupaonicu, iz koje se s prozora moglo vidjeti more. U rasporedu prostorija ovih termi ne postoji naznaka da su se tu nalazile ženske prostorije.¹⁹³

9.5.5. Sarnske terme

Sarnske terme bile su najveći privatni termalni kompleks (Slika 38.) u Pompejima, koji se u augustovskom dobu protezao na područje triju kuća, a datira iz 2. stoljeća pr. Krista, a poznato je da su se gradile sve do 1. stoljeća po. Krista. Nakon potresa 62. godine pretrpjela su veliku štetu. Nalaze se na području južno od foruma, na sjecištu Ulice škole i Ulice kraljice (*Via della Regina*). Imale su klasično odijeljen ulaz u ženske prostorije. Taj ulaz bio je s Ulice škole na istočnoj strani kompleksa, a imale su podzemni ulaz. Ovaj ogroman kompleks bio je sagrađen na pet katova i još jednog kata s drvenom konstrukcijom. Prvi dio činile su luksuzne sobe s vlastitim ulazom u kupaonice i atrijem koji ima impluvij i tablin. Sačuvane su dekoracije kupaonica koje pripadaju 4. stilu, s prikazima Sarna i rozete na svodovima. No, nijedna prostorija na zapadnoj strani nije u bila potpunosti opremljena, a tako ni spremna za upotrebu, za razliku od istočnih prostorija koje su bile spremne za rad.¹⁹⁴

U prostorijama koje su bile u funkciji pronađeno je mnogo grafita koji svjedoče o svakodnevnom životu Pompejanaca. Nađeno je napisanih riječi bez pravog značenja poput prijedloga od,¹⁹⁵ nekoliko grafita koji opisuju čovjeka koji trči desno ili lijevo,¹⁹⁶ riječ *Kastor*¹⁹⁷ po kojoj se ne može prepoznati referira li se na boga ili čovjeka. Nađen je i natpis na grčkom jeziku od kojeg je jedan zabilježio *Rufovo* ime, a nepoznato je tko je taj čovjek.¹⁹⁸ Također, pronađeno je zabilježeno i ime cara Augusta.¹⁹⁹ “Bili su tihi,”²⁰⁰ jedan je grafit koji je možda početak poezije, ali je prekinut grafit pa se ne poznaje prijevod riječi *conticuere*. Također, grafit: “Dođosmo,”²⁰¹ je vjerojatno izražena želja da se poetsko izražavanje zabilježi na zidu.

¹⁹³ Pesando, F., 2018., str. 90. – 92.; Beard, M., 2008., str. 248.- 250.

¹⁹⁴ Koloski-Ostrow, A. O., 2009., str. 238. – 240.

¹⁹⁵ *CIL* 4, 4878=EDCS2600433: *Ab*; <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR175118> (12. 6. 2023.)

¹⁹⁶ AGP=EDR176281: *figura hominis currens ad dex.*; <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR176283> (13. 6. 2023.)

¹⁹⁷ *CIL* 4, 4879=EDCS21800163: *Castor.*; <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR175144> (12. 6. 2023.)

¹⁹⁸ *CIL* 4, 4872=EDCS26000427: *POYΦOC.*; <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR174873> (13. 6. 2023.)

¹⁹⁹ <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR175167> (13. 6. 2023.)

²⁰⁰ *CIL* 4, 4877=EDCS26000432: *cant(icuere) (conticuere)*; Milnor, K., 2014., 267.

²⁰¹ *CIL* 4, 4880=EDCS26000434: *Venimus.*; <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR175145> (13. 6. 2023.)

Postoji natpis koji spominje novac, a ne zna se zbog čega: “1 denar/ 10 asa,,²⁰² Nekoliko je još grafita u kojima autori žele dobar život, grafiti pozdrava pa i zapis pobjeda pojedinih gladijatora.

9.6. Teatri u Pompejima

Uz Trokutasti forum smjestilo se područje kulturnog sadržaja, točnije, dva pompejanska teatra. Podignuta su na terenu uzvišenom zbog naslaga lave, sa kojeg pogled seže na dolinu Sarno i Napuljski zaljev. Veliki i Mali teatar, poznatiji kao Odeon, sagrađeni su oko 2. stoljeća pr. Krista nalik na arhitektonski kompleks koji se gradio u Grčkoj.

Veliki teatar (Slika 39.) obnovljen je za vrijeme Augustove vlasti, a opet je obnovljen nakon potresa. Sagrađen je uz prirodni nagib brda što je pojednostavnilo gradnju kamenog sjedišta (*cavea*) u obliku konjske potkove, a sa zapadne strane mu je bio Trokutasti forum. Prvim obnavljanjem teatra dodatno je sagrađena kriptna u obliku prstenastog hodnika. Taj hodnik je ujedno bio potporanj novim sjedalima u stražnjem dijelu gledališta. Uz to, sagrađili su i dvije povišene platforme (*tribunalia*) koje su bile lože iznad bočnih ulaza (*parados*) u teatar. Radi većeg kapaciteta primanja gledatelja prošireno je gledalište gradnjom dodatnih sjedala (*theatrum*). Natpis²⁰³ navodi da su posao nadgledali i sponzorirali braća Holkoniji, Marko Ruf i Marko Celer. Oni su bili članovi vijeća, ali i članovi elitne pompejanske obitelji koja je stekla popularnost zahvaljujući poljoprivredi, a pogotovo uzgoju vinove loze te proizvodnji i prodaji vina.²⁰⁴ Holkoniji su zaposlili arhitekta oslobođenika, Marka Artorija Prima, što je dokaz koji možemo iščitati iz natpisa postavljenog na vanjskom ulaznom zidu teatra: “Marko Artorije Prima, oslobođenik Marka, arhitekt.,²⁰⁵ Nije bilo uobičajeno da se ovakvi natpisi posvećuju arhitektima, pogotovo ako su oslobođenici, ali ipak, u Kampaniji ih je pronađeno nekoliko kao potpis graditelja pa se smatra da je to svojevrsan pečat arhitekta.²⁰⁶

Što se i koliko često izvodilo u teatru manje je poznato, ali nekoliko mozaika, grafita i kipova daju naslutiti da su se izvodile većinom drame i pantomima. U kući Menandra

²⁰² CIL 4, 4881=EDCS26000435; <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR175146> (13. 6. 2023.)

²⁰³ CIL 10, 833=EDCS11400917: *MM(arci) Holconii Rufus et Celer cryptam tribunalia thea[trum] s(ua) p(ecunia).*; <https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R8/8%2007%2020%20p3.htm> (2. 5. 2023.)

²⁰⁴ Ling, R., 2005., str. 69.

²⁰⁵ CIL 10, 841=EDCS11400925: *M(arcus) Artorius M(arci) l(ibertus) Primus / architectus.*; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 90.

²⁰⁶ Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 90.

pronađeni su mozaici s potpisom umjetnika Dioskura iz Sama. Prikazuju žene koje sjede za okruglim stolom, potom grupu glazbenika koji sviraju tamburin, cimbali i flautu te nose glumačke maske. Ovi mozaici ne prikazuju događaje iz Pompeja, nego utjecaj grčkog kazališta na rimsku kulturu. Dakle, prikazuju predstave Menanderovih komedija, a ne realni život. Uz ovaj mozaik pronađen je još jedan, u kući Tragičnog pjesnika, koji prikazuje glumce iza scene, odnosno pozornice. Glumci se pripremaju za izvedbu tako što se odijevaju u kozje kostime, vježbaju svirati tonove, a maske stoje na stolu i čekaju da ih glumci stave, dok upravitelj izvođačima daje posljednje upute. Prve izvedbe u teatrima vjerojatno su bile Atelanske farse oskičkog porijekla. Farse su bile slične komediji, a prethodile su im duge izvedbe pantomimičara.²⁰⁷ Grafiti aludiraju na neke glumačke zvijezde, poput vođe pantomimičarske grupe Akcija Anicetija, čije puno ime piše u grafitu iz obližnjeg grada Puteola: “Gaj Umidiije Akcije Anicetije, pantomimičar.,”²⁰⁸ On je bio vrlo popularan u Pompejima čemu svjedoče grafiti: “Akcije, dobre želje.,”²⁰⁹; “Akcije, vrati se brzo svojim ljudima. Čuvaj se.,”²¹⁰ Uz njegovo ime nađeno je još imena, poput Hora, glumice (*histrionica*) Rotike, Kastrene, Parisa pa se smatra da je Anicetije vodio grupu koja je brojala 7 do 8 izvođača. O izgledu scene može posvjedočiti danas vrlo izbljedijela freska koja prikazuje ulaz u veliki teatar te Marsija koji ima Ateninu/Minervinu frulu i izaziva Apolona na glazbeno natjecanje.²¹¹ Uz spomenute, vrlo poznat bio je pantomimičar Gaj Norban Soreks, koji je bio drugi pantomimičar u skupini, i o čemu svjedoči natpis s baze na kojoj je bio kip njegove glave u Eumahijinoj zgradi. Njegov kip pronađen je i u Izidinom hramu jer je vjerojatno pomogao pri obnavljanju hrama pa su ga Pompejanci posebno istaknuli.²¹²

Teatar je bio podijeljen u tri dijela: gledalište, orkestar i scenu. Gledalište s ukupno 5000 sjedala također je bilo podijeljeno u tri dijela, onaj koji je bio najbliže sceni i orkestru (*orchestra*) je *ima cavea*, s četiri reda sjedala. Taj dio bio je rezerviran za članove lokalnog vijeća na čijim je sjedalima (*bisellium*) brončano urezano ime Marka Holkonija Rufa. On je bio čovjek od velikog značaja za grad Pompeje i uz ovaj natpis na sjedalu još se nekoliko puta spominje njegovo ime vezano za Veliki teatar: “Marku Holkoniju Rufu, sinu Marka, duoviru sa sudskim ovlastima po pet puta, dva puta kvinkvenal, vojni tribun izborom naroda, Augustov

²⁰⁷ Beard, M., 2008., str. 253. – 255.

²⁰⁸ *CIL* 10, 1946=*EDCS*11500889; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 99.

²⁰⁹ *CIL* 4, 4965=*EDCS*26400154; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 99.

²¹⁰ *CIL* 4, 5395=*EDCS*26400592: *Acti a[mor] / populi cito / redi va(le).*; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 99.

²¹¹ Beard, M., 2008., str. 258.

²¹² Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 100.

svećenik, patron kolonije, odredbom gradskog vijeća.,²¹³ U taj najniži dio gledatelji su ulazili iz orkestre kroz nadsvodene prolaze (*parados*) s obiju strana, u koje se ulazilo iz Stabijske ulice. Po sredini, s najboljim pogledom, bilo je sjedište *media cavea* s 20 redova mramornih sjedala, veličine stepenica oko 40 centimetara visine i 70 centimetara dužine. U taj dio gledališta ulazilo se s donje strane prolaza, između *medium cavea* i *ima cavea*, također se ulazilo iz gornjeg hodnika spuštanjem preko stepenica. Naposljetku, *summa cavea*, kao dio najbliži bogovima, sastojao se od četiri reda sjedala koja su poduprta svodom iznad uskog hodnika, a njemu se pristupalo s četiri ulaza iznad uskog hodnika. Jedna vrata bila su probijena s Trokutastog foruma, druga na kraju uličice istočno od Izidinog hrama, treća sa strmog prolaza iz Stabijske ulice te vrata između foruma i zakrivljene strane teatra. Zid teatra je bio vrlo visok i imao je rupe za postavljanje drvenih elemenata koji su držali tendu (*vela*), a ona se protezala preko cijelog gledališta do krova scene, kako bi gledatelje zaštitila od velikih vrućina. Isto tako, cijeli kompleks sjedišta bio je još podijeljen u pet sekcija (*kerkides*) sa šest okomitih pješačkih prolaza.²¹⁴

Između *ima cavea* i scene smjestila se orkestra kao potkova, gdje su sjedili glazbenici. Tu su postojale male stepenice (*proskenion*) kojima su se mogli popeti na scenu, uzdignutu oko jednog metra. Scena je bila duga, ali uska i na stražnjoj strani se nalazi *scaenae frons*, odnosno pročelje scene i uski žlijeb za zastor. Konstruiran je vjerojatno nakon potresa jer su tada podignuta i dva kata. Glumci tragedija i komedija dolazili su iza scene gdje su imali svoje svlačionice, a iz njih su mogli na scenu ući kroz troja vrata na pročelju ukrašenom stupovima i nišama za kipove. S obje strana scene nalazile su se dvije visoke pravokutne i ukrašene platforme, sa sjedištima za najbogatije i najvažnije ljude koji su dolazili u Pompeje, a do kojih se dolazilo stepenicama pod svodovima kraj scene.²¹⁵

Istočno od Velikog teatra je Odeon (Slika 40.) ili Mali natkriveni teatar (*Theatrum tectum*). Njega su sagradili Gaj Kvint Valg i Marko Porcije nakon 80. godine pr. Krista. Prvotna uloga možda je bila mjesto sastajanja Sulinih veterana ili svojevrsna kurija. Kako je već spomenuto, Ciceron je pisao o kvadriportiku kojem su pristupali samo kolonisti, vrlo vjerojatno je taj kvadriportik bio dio Odeona. Postavljene su dvije kopije natpisa nad ulazima sa Stabijske ulice i iz Velikog teatra: “Gaj Kvint Valgo, sin Gaja, i Marko Porcije, sin Marka, *duumviri*,

²¹³ CIL 10, 838=EDCS11400922: *M(arco) Holconio M(arci) f(ilio) Rufo / Ilv(iro) i(ure) d(icundo) quinquens / iter(um) quinq(uennali) trib(uno) mil(itum) a p(opulo) / flamini Aug(usti) patr(ono) colo(niae) d(ecreto) d(ecurionum).*; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 90.

²¹⁴ Pesando, F., 2018., str. 64. – 65.; Salvatore, N., 2010., str. 80.- 84.

²¹⁵ *Ibidem*, str. 66.

odredbom gradskih vijećnika dodijelili su ugovor za izgradnju natkrivenog teatra i odobrili ga.,²¹⁶ Natpisi i arhitektonski izgled upućuju na teatar s dobrom akustikom jer je natkriven, pa je bio dobar za izvedbu recitacija, pjevanja i pantomime. Na vanjskim zidovima pronađeno je nekoliko skupina ugraviranih pjesama, pa su prvi stihovi iz prve skupine: “Što se to događa? Oči, prvo ste me odvele nasilno do vatre, a sada puštate kišu niz moje obraze. No, suze ne mogu ugaziti plamen koji imam za njega. One mi zbog njega pale lice i tope njegov duh.,”²¹⁷

U ovo kazalište moglo je sjesti oko 1000 gledatelja. Izgledalo je kao i veliki teatar, ali u manjim dimenzijama. Krov je bio piramidalnog oblika i sa sve četiri strane je bio uprt zidovima, a odmah između krova i zida na koji se naslanja bili su postavljeni prozori. Bilo je više ulaza, pa se u polukružni orkestar ulazilo natkrivenim hodnikom (*parados*). Natpis brončanih slova spominje da je za augustovskog doba orkestra popločana mramorom: “Marko Okulacije Ver, sin Marka, duovir, umjesto igara.,”²¹⁸ *Ima cavea* je od *media caveae* bila odvojena ogradom od stupića tufa s rubovima koji prikazuju krilate lavove. Iza ograde je bio prolaz s kojeg se moglo ići na četiri stepenice koje su vodile do sektora za sjedenje. Vrlo zanimljivo je ukrašavanje rubova zidova gledališta koji imaju telamone Atlanata (Slika 41.) koji kleče da bi podigli zemaljsku kuglu.²¹⁹

Iza Velikog teatra su bile smještene gladijatorske barake, prvotno kvadriportik uz teatar (*porticus post scaenam*) sa 74 dorska stupa. To je bio veliki četverostrani portik sa zgradom iz kraja 2. stoljeća pr. Krista. Ta zgrada je bila korištena kao mjesto za pauzu od izvedbi u teatrima. Portik je bio ukrašen vrtovima i fontanama te su se tu mogli pronaći mnogi kipovi. Najvažnije su prostorije bile smještene na istočnoj strani portika kao egzedra u kojoj se nalazila freska Marsa i Venere u 4. stilu slikarstva, zatim u blizini je bila prostorija za boravak poduzetnika - gladijatora (*lanista*). Nakon što ih je potres oštetio, ulazi u teatre s kvadriportika su zazidani, a prostor je prenamijenjen za gladijatore, stoga ne čudi da je tu pronađeno mnogo gladijatorskog oružja. Pronađeno je i mnogo grafita od kojih je jedan molitva Veneri: “Manzije provokator (vrsta borca) ako je pobjednik, Veneri će pokloniti štiti.,”²²⁰ Tu se, vrlo vjerojatno,

²¹⁶ *CIL* 10, 844=EDCS11400928: *C(aius) Quinctius C(ai) f(ilius) Valg(us) / M(arcus) Porcius M(arci) f(ilius) / duovir(i) dec(urionum) decr(eto) / theatrum tectum / fac(iundum) loca(ve)r(unt) eidemq(ue) prob(averunt).*; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 29.

²¹⁷ *CIL* 4, 4966=EDCS59100067; Milnor, K., 2014., str. 143.

²¹⁸ *CIL* 10, 845=EDSC11400929: *M(arcus) Oculatius M(arci) f(ilius) Verus Ilvir pro ludis.*; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 92.

²¹⁹ Pesando, F., 2018., str. 66.- 68.; Salvatore, N., 2010., str. 85.- 87.

²²⁰ *CIL* 4, 2483=EDCS29300508: *Mansuetus provocator victor Vneri parmam feret.*; Varone, A., 2002., str. 24.

nalazio i zatvor jer su pronađene žrtve erupcije koje su lancima bile okovane za zid, ali i mnoge druge, poput bogato odjevene žene sa zlatnim nakitom koja je možda tražila sklonište.²²¹

9.7. Amfiteatar u Pompejima

Galdijatorske barake svjedoče o životu gladijatora jer je u sobama pronađeno mnogo grafita. Grafiti otkrivaju da su gladijatori nazivani po karakteristikama svoje opreme i time načinima borbe. Postojali su gladijatori na bojnim kolima (*essedarius*), Tračanin sa sabljom (*traex*), teško oklopljeni borac sa simbolom ribe na kacigi (*murmillio*), lako oklopljeni borac s mrežom te trozupcem (*retiarius*) i konjanik (*eques*).²²² Gladijatori su bili na dnu društvene ljestvice, odnosno, bili su robovi koje je nalazio i kupovao upravitelj gladijatora (*lanista*). Imao je ulogu posrednika tako što je borce uvrštavao u svoju skupinu gladijatora, pripremao ih za borbe i pomogao sponzorima pri organizaciji događaja. U Pompejima su pronađena tri imena koja se vežu za upravitelje, a jedno je pročitano u bazilici: “gladijatorska obitelj Numerija Festa Amplija će se opet boriti... 15. i 16. svibnja.,”²²³ U ovom oglasu borbi ne spominju se sponzori – magistrati koji financiraju igre, što bi moglo značiti da je prva borba imala tako velik uspjeh da je nove igre Amplije mogao financirati sam. Po natpisima se može primjetiti kako su u Pompejima igre održavane tri do četiri puta godišnje. Spomenuti vođa kolonije, Gnej Alej Nigidije Maj čak je sam tri puta organizirao igre. Pronađeno je nekoliko natpisa: “20 parova gladijatora Gneja Aleja Nigidija Maja, kvinkvenala, i njihove zamjene će se boriti bez javnih troškova u Pompejima.,”²²⁴ ili “Sretno Gneju Aleju Maju, vođi organizacije igre.,”²²⁵

Upravitelji su organizirali igre i radili kombinacije gladijatora koji će se boriti, pa su najčešće protivnici bili gladijator s mrežom i trozupcem protiv gladijatora s ribljim simbolom na kacigi.²²⁶ Rezultati borbi koje su se odvijale u četiri dana su zabilježena na jednom grafitu, a jedan dio spominje: “Igre [. . .] 12., 13., 14., 15. svibnja. (...) Tračanin protiv murmila. Pobjednik. Punjaks, Neronski, 3 borbe. Ubijen. Muran, Neronski 3 borbe. (...),”²²⁷ Pridjev neronski bi označavao borbe gladijatora carske skupine, koja je bila trenirana u carskoj školi u

²²¹ Pesando, F., 2018., str. 66.

²²² Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 88.

²²³ *CIL* 4, 1183=*EDCS*1630047; Beard, M. 2008., 269.

²²⁴ *CIL* 4, 7991=*EDCS*16300516; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 72.

²²⁵ *CIL* 4, 7990=*EDCS*16300515; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 73.

²²⁶ Beard, M. 2014., str. 269.

²²⁷ *CIL* 4, 2508=*EDCS*16300501; Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 78.

Kapui. U kući Labirinta pronađen je crtež s tekstom koji prikazuje sponzora na počasnom sjedalu, borca s trozupcem, pomagače u tunikama te još dva borca i sudca. Tekst potkrijepljuje crtež objašnjavajući tko se borio: “Faust, Itakov rob, neronski, u amfiteataru; Prisko, neronski, 6 borbi; Herenije, 18 borbi, ubijen.,”²²⁸ Na plitkom reljefu s groba koji se nalazi uz Stabijska vrata prikazana je gladijatorska procesija ulicama grada do amfiteatra jer se na reljefu prikazuje tenda, pa je poznato da su stigli do amfiteatra. S njima hodaju glazbenici i liktori, potom posluha te nosiljka koju nose četvorica muškaraca. Na vrhu nosiljke stoje četiri figurice od kojih jedna drži čekić. Druga scena je prikaz pripreme i međusobne borbe gladijatora. Neki su prikazani kao pobjednici, a neki su poraženi jer robovi drže ozlijeđenog gladijatora, treći se osvježavaju ili vidaju vlastite rane. Naposljetku se prikazuje lov na divlje životinje. U Pompejima nije bilo egzotičnih životinja poput lavova ili tigrova, nego su uprizoravali lov na veprove, bikove ili medvjede.²²⁹

Prije stanovanja u barakama, gladijatori su živjeli u, po njima nazvanoj kući, kući Gladijatora (*Casa dei Gladiatori*). Gladijatori su bili velike zvijezde koje su svojim borbama ljudima dizali raspoloženje i odmak od svakodnevne rutine. U kući je pronađeno nekoliko grafita namijenjenih gladijatoru Celadu koji je bio popularan među ženama. No, kako u kuću nije mogao ući bilo tko, gladijatori su vjerojatno sami sebi pisali neke grafite koje im podižu samopouzdanje. Celadu su posvećeni ovakvi tekstovi: “Miljenik djevojaka, gladijator Tračanin Celad, pripada Oktaviju, 3 borbe, 3 pobjede.,”²³⁰ ili “Idol djevojkama, gladijator Tračanin Celad.,”²³¹

Borbe i lov su se organizirali na najotvorenijem mjestu grada, a to je bio jugoistočni dio u kojem su se smjestili amfiteatar (Slika 42.) i velika palestra, na mjestu gdje su prethodno bile stambene prostorije. Amfiteatar je mogao primiti oko 20 tisuća gledatelja i protezao se na površini dužine 135 metara i širine 104 metra. U njemu je bila elipsoidna arena nabijena ispod prirodne razine terena oko 6 metara, a amfiteatar je sagrađen 70. godine pr. Krista, kada je bio prvi popis stanovnika kolonije. Gradnja je omogućila smanjene troškove jer se istočno gledalište (*cavea*) smjestilo na zidine koje su grad odvajale od agera (zemljanog nasipa) i zapadni dio gledališta nastao na zemlji koja je iskopana za arenu. O njegovoj gradnji svjedoče dva ista natpisa (Slika 43.) sa zapadnog i istočnog ulaza u amfiteatar: “Gaj Kvint Valgo, sin Gaja, i Marko Porcije, sin Marka, duoviri kvinkvenali, u čast koloniji, podižu konstrukciju

²²⁸ *CIL* 4, 1421=*EDCS*21800063; Cooley, A.& M.G. L., 2014., 79.

²²⁹ Beard, M., 2008., str. 267.

²³⁰ *CIL* 4, 4342=*EDCS*26000494; Beard, M., 2008., 275.

²³¹ *CIL* 4, 4345=*EDCS*26000497; Beard, M., 2008., 275.

amfiteatra o svom trošku i daruju arenu kolonistima zauvijek.,²³² Ova dvojica su već bila spomenuta radi podizanja Odeona. Amfiteatru se lako moglo pristupiti s Nucerijskih vrata i ulice te Sarnskih vrata.

Vidljiva je razlika u izgledu amfiteatra koji je prikazan na freski rivalstva Nucerijanaca i Pompejanaca (59. godine) od današnjih ostataka.²³³ Iako su gladijatorske igre tada bile zabranjene, bilo je oglasa za lov ili atletske igre. Jedan je pronađen u velikoj palestri i napisan crvenim slovima, a potječe iz 62. godine. Moguće je da igre nisu održane zbog potresa koji se dogodio 5. veljače 62. godine: “Za dobro Cara Nerona Germanika, u Pompejima će biti lova, atletike i rashlađivanja vodom, od Tiberija Klaudija Vera 25. i 26. veljače. 373. Sretno Klaudiju Veru.,²³⁴ Vanjska podgradnja zida olakšana je sa 62 slijepa luka koji nose dva dvokraka stubišta okrenuta prema gradu i dva jednostavna stubišta na uglovima amfiteatra jugozapadno i sjeveroistočno. Ta stubišta vode do gornjeg dijela odakle se preko lučnih svodova moglo doći do *summa cavae*. *Ima cavea* i *media cavea* prilazilo se kroz hodnik koji se protezao do kripte i ispod *media cavea*, a bio je povezan s još dva prolaza na zapadnom dvokrakom stubištu. Zatim, na sjevernom kraju amfiteatra i na jugoistočnom kraju bila su još dva prolaza. Jedna od njih su Vrata pobjednika (*Porta Triumphalis*) koja su vodila u arenu i s kojih se jugoistočnog kraja nakon ravnog hodnika kroz pothodnik skreće desno kako bi se ušlo u arenu. Na tim prolazima su bile sobe koje su služile za pružanje pomoći borbama. Na ulazu u sjeverni prolaz bile su dvije niše koje su sadržavale kipove Gaja Kuspija Pana i njegovog sina, jer su nakon potresa neki dijelovi amfiteatra obnovljeni uz njihovu financijsku potporu. Na primjer, lukovi pri ulasku u arenu jedan su od njihovog doprinosa u obnovi. Ta obnova označavala je i novo otvaranje amfiteatra jer se Senat vjerojatno smilovao građanima i dokinuo zabranu održavanja borbi (lov i atletska natjecanja su održavana), donesenu nakon incidenta iz 59. godine. Između središnjeg dvokrakog stubišta smjestio se još jedan uski prolaz, nazvan Libitinina vrata (*Porta Libitinensis*), po božici Libitini kao zaštitnici pogreba i obreda u čast mrtvih. Prolaz je vodio iz arene do vanjskog dijela i kroz taj prolaz su izvlačili mrtva tijela gladijatora. U ovom najstarijem očuvanom amfiteatru nije bilo zatvora i pothodnih soba za gladijatore.²³⁵

²³² CIL 10, 852=EDCS11400936: *C(aius) Quinctius C(ai) filius Valgus / M(arcus) Porcius M(arci) filius duovir(i) / quinq(uennales) colonia<e=I> honoris / caus{s}a spectacula de sua / pe<c=Q>(unia) fac(ienda) coer(averunt) et colon{e}is / locum in perpetu<u=O>m deder(unt).*; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 30.- 32.

²³³ Pesando, F., 2018., str. 74.

²³⁴ CIL 4, 7989=EDCS16300513; Cooley, A.& M.G. L., 2014., str. 84.

²³⁵ Pesando, F., 2018., str. 75.

Arena je bila elipsoidna i okružena parapetima visokima oko dva metra, na kojima su slabo sačuvane freske. Prikazi su izbljedjeli zbog prirodnih nepogoda, ali ostali su zabilježeni zahvaljujući znanstvenicima iz 19. stoljeća. Te freske prikazuju mitološke figure, poput krilate Viktorije koja na globusu drži ravnotežu dok joj je u ruci trijumfalni simbol, palmina grana. Postojali su prikazi gladijatorske opreme te pripreme gladijatora za borbu, lov na divlje životinje i slično. Jedna scena prikazuje gladijatora koji ima rasječeno koljeno iz kojeg mu šiklja krv te onemoćalo vuče mač i štit po podu.²³⁶ Gledalište je vjerojatno napravljeno u kasnijem periodu, možda prve godine Carstva, kada su sektori sjedišta sagrađeni o javnom trošku uz pomoć *magistri pagi Augusti Felices suburbani*. *Ima cavea* u pet redova bila je podijeljena prateći arenu, središnji dijelovi bila su prva četiri reda sa četiri široke elitne platforme (*bisellum*), na istoku su sjedala bila za dekurione, na zapadu za duovire i sponzore igara. Ostale dvije razine sjedala bile su uobičajeno postavljene, slično kao u teatrima. Tako je *media cavea* je imala 12, a *summa cavea* 18 redova sjedala za gledatelje. S vanjske strane gornjeg parapeta stajala su dva reda kamenih prstenja koji su služili za tendu.²³⁷

9.8. Palestre u Pompejima

U Pompejima su poznate dvije palestre. Samnitska palestra (Slika 44.) smjestila se južno od ulice Izidinog hrama, odnosno, između Trokutastog foruma i spomenutog hrama. Odmah s ulice ulazi se u dvorište omeđeno kolonadama, preciznije, 10 stupova po strani koji su i danas vidljivi te još pet stupova na svakom kraju koji su vjerojatno držali krov s drvenim konstrukcijama. Nakon potresa istočni stupovi su maknuti i dobiveni prostor dodan je Izidinom hramu. Iz natpisa iz 2. stoljeća pr. Krista na oskičkom jeziku doznaje se tko je podignuo palestru. Natpis se nalazi na zidu koji dijeli palestru od hrama i spominje da je duovir Vibije Vinik koristio novac koji je dobio oporukom Vibija Andrijana i iskoristio ga za gradnju ove građevine za pompejansku mladež (*vereia pumpaiiana*). U blizini kolonade je pijedestal od tufa sa stepenicama, a ispred njega mali stol. Pijedestal je držao kip božanskog patrona palestre, Merkura, dok su na stolu bili vijenci za ovjenčavanje pobjednika koji bi posvetili pobjedu bogu, stavljajući na kip vijenac. Drugi pronađeni kip stajao je na južnoj strani, odnosno, na podnožju

²³⁶ Beard, M., 2008., str. 262.

²³⁷ Beard, M., 2008., str. 76.

jednog od stupova, a to je bio kip nalik na Polikletova Dorifora (Slika 45.). Na zapadnom kraju palestare bile su svlačionice, destriktarij i sporedni ulaz s foruma.²³⁸

Druga palestra u Pompejima je ona Velika (Slika 46.), koja se smjestila zapadno od amfiteatra, a nazvana je tako jer zauzima površinu otprilike od šest stambenih inzula. Datira u augustovsko doba te su joj dimenzije oko 140 metara dužine i 105 metara širine. Središnji teren je udubljen, odnosno, zemlja je nabijena oko metra ispod normalne razine tla. Ulazilo se na troja vrata iznad kojih je zabat i koja su bila na istočnom dijelu, a odmah je slijedio ulaz u veliko dvorište. U dvorištu se nalazio i bazen dug 34 i širok 22 metra te dubine oko jednog metra, a prema istoku dva metra. U izvornom izgledu je ostala površina tla na koju se smjestio portik od oko 350 metara sa tri strane, sa sjeverne, zapadne i južne strane. Portik je imao oko 118 stupova od opeke kojima su kapiteli sagrađeni od tufa i ožbukani. Najvažniji je bio *campus*, odnosno mjesto za fizičko, mentalno i intelektualno osposobljavanje vojnika regrutiranih u gradu.²³⁹ Pronađene su prostorije koje su vjerojatno bile sobe gladijatora, ali u njima nije bilo kreveta nego samo madraca koji su ležali na podu. U tim sobama pronađeno je nekoliko ukrašenih kaciga koje nisu oštećene, pa su ih gladijatori koristili tijekom procesija. Nađeni su štitnici za ramena, za potkoljenice te mnogo bodeža i ostalog oružja. Osim gladijatorskih treninga, moguće je da je palestra bila i prostor za školovanje djece. Tomu svjedoči jedan natpis: “Neka bogovi daju onima koji su mi platili svoje školske naknade sve što požele.”,²⁴⁰

²³⁸ Pesando, F., 2018., str. 59. – 60.

²³⁹ *Ibidem*, str. 76. – 78.

²⁴⁰ *CIL* 4, 8562=EDCS24600325: *Qui mihi docendi / dederit mercedem / (h)abeat quod / petit // a superis.*; Beard, M., 2008., 76.

10. Stambena izgradnja

U Pompejima je većina stanovništva živjela u stambenim četvrtima, u takozvanim inzulama. U njima su se gradile istoimene kuće (*insula*) sa stanovima za iznajmljivanje. To su bile višekatnice i u većini slučajeva u prizemlju su imale prostorije za trgovinu i zanatske radnje kojima su svi mogli pristupiti. Bogatiji stanovnici živjeli su u *domusima*, privatnim rezidencijama koje su od 2. stoljeća pr. Krista bile sve većih dimenzija i sve raskošnije. Najbogatiji stanovnici, a pogotovo oni koji su dolazili u Pompeje na odmor od užurbanog rimskog života, sebi su gradili vile (*villa suburbana*) izvan gradskih zidina, s velikim poljoprivrednim zemljištima, veličanstvenim peristilima i vrtovima. Vile su bile rezidencijalno–gospodarski posjed. Materijalni, vidljivi ostatci stambene gradnje pomažu pri spoznajnoj rekonstrukciji teoretskog dijela Vitruvijevog opisivanja kuća u Rimu (Slika 47.). Također, pomažu shvatiti Plinijeva opisivanja vila. Uz pompejanske ostatke moguće je shvatiti kakve su bile tipične kuće u Rimu i rimskim kolonijama. Tipična kuća u Pompejima nazvana je kampanska kuća po čijem su primjeru nastajali rimski domusi. Znanstvenici se suzdržavaju sa sigurnošću koristiti određenu latinsku terminologiju jer kuće možda nisu imale sve prostorije koje spominje Vitruvije. Najbolje se oslanjati na ono što je pronađeno u prostorijama, pa uz pomoć materijala odrediti za što su se koristile određene prostorije te kakav im je bio razmještaj.²⁴¹

Kuće su građene različitim graditeljskim metodama s raznolikim razmještajem prostorija raznih funkcija, pa su tako neke kuće imale samo nekoliko prostorija bez atrijske, s malim hodnicima, bez peristila itd. No, tipična veća kuća u Pompejima bila je organizirana na način da sve unutrašnje sobe omeđuju središnji dio kuće, odnosno atrij (*atrium*), kao unutrašnje dvorište kuće. Riječ atrij etruščanskog je porijekla, pa se stoga govori o kućama italjskog tipa. S ulice se ulazilo kroz uski hodnik (*vestibulum*) u predvorje (*fauces*) čiji su podovi bili ukrašeni mozaicima, a najpoznatiji je prikaz psa (*CAVE CANEM*) iz kuće Tragičnog pjesnika (*Casa del Poeta Tragico*). U ovom dijelu pronađena su mala svetišta, larariji, ali su bili i prostor za ostavu jer su pronađene škrinje i ostavni ormarići s kućnim priborima i amforama.²⁴²

Manje ili veće sobe, otvorene ili zatvorene, bile su s jedne ili svih strana atrijske, ovisno o veličini kuće i bogatstvu patrona. To su bile sobe raznih namjena poput sobe za hranu

²⁴¹ Allison, P. M., 2009., str. 270.

²⁴² *Ibidem*, str. 271.

(*penaria*), sobica za ostavu (*cella*), soba za odmor i spavanje (*cubicula*) i soba za blagovanje (*cenacula*). Dalje se išlo u prednje prostorije oko atrija (*cava aedium*) i naposljetku do samoga atrija. Često je u središtu atrija bio bazen (*impluvium*) u koji se s nakošenog krova (*compluvium*) slijevala voda korištena za kućne potrebe. Kuće su imale i više katova, no zbog uništenosti od erupcije malo je poznato što se nalazilo na katovima, pretpostavka je da su prostorije bile sličnih funkcija kao one na prizemlju.²⁴³

Atrij je bio mjesto u kojem su klijenti čekali prijem od svog patrona, taj prijem bio je u prostoriji koja je bila odvojena zastorom od dvorišta i namijenjena isključivo za poslovne dogovore (*tablinum*). Većina kuća imala je manje ili veće blagovaonice (*triclinium*) s tri ležaja u kojima se odvijao vrhunac kućnih druženja. U posebnim prigodama patron kuće bi pozvao u goste svoje klijente s kojima bi objedovao, dok ih robovi poslužuju. Međutim, nisu sve kuće imale triklinij niti su imali raskošne večere. Dolaskom helenističkog perioda promjene se odražavaju i u kućama, pa su bogatiji građani u svoje *domuse* nadograđivali vrtove s peristilom, a tada su se blagovaonice počele otvarati prema vrtovima, a primjer u kući Fauna svjedoči da je bilo i ljetnih vanjskih blagovaonica. Značajnu ulogu u kasnijim razdobljima, što se tiče uređenja kuća, imali su peristili. Oni su zauzimali stražnja područja kuća i bili su bogato ukrašeni kolonadama, biljem, ali i umjetničkim elementima poput raznih kipova i prekrasno očuvanih freski, poput kipa Venere u Kući Venere iz školjke. Stalnim razvojem i nadogradnjama stambene arhitekture dodavane su nove prostorije koje su omeđivale peristol i vrtove. Tako postoje sobe za odmor, spomenute vanjske blagovaonice, ali i prostorije egzedre (*exedra*) ili ekus (grč. *oikos*, lat. *oecus*) koje su bile prikladne za dnevni boravak ili priređivanje banketa što se karakterizira kao *otium* koji se najbolje prevodi kao dokolica. To je bio prostor za odmor i druženje, ali su se ti vanjski prostori koristili i za kućne ostave i kuhanje.²⁴⁴

Kuhinju je bilo moguće prepoznati po pronađenom kuhinjskom priboru poput noževa, zdjela, brončanih posuda, teća, čaša itd. U kući Srebrnog vjenčanja pronađeno je i raskošno posuđe, a većina posuđa bila je srebrna. Uz to, samo neki veći domusi (kuća Vetijevaca) imali su vlastite kuhinjske peći sazidane u cigli te ugrađen umivaonik, a ostale su imale podna ognjišta na kojima se ložila vatra zbog pripremanja hrane ili grijanja vode, koja se držala u amforama. Pronađeni su ostatci hrane poput ljuski jajeta, ribljih kostura, kostiju puha, kostiju zeca, košpice jabuka, krušaka, višanja, limuna i tako dalje. Najčešće su obroci bili vrlo

²⁴³ Allison, P. M., 2009., str. 269.; 275.

²⁴⁴ *Ibidem*, str. 270.; 274.

jednostavni, primjerice najčešće su kuhali leću i uz nju jeli kruh.²⁴⁵ Neki grafiti bilježe listu hrane za kupovinu i cijenu iste, pa su Pompejanci očito zapisivali kupljene namirnice kao neku vrstu računa. U velikoj palestri pronađen je grafit: “Pompeji / [...] 31/2 asa/ svinjska mast 3 asa/ vino 1 as/ sir 1 as/ ulje 1 as/ kruh 21/1 as/ svinjetina 4 asa.,”²⁴⁶

Tipična pompejanska kuća dodatno se počela mijenjati prema potrebama naroda. U grad je dolazilo živjeti mnogo ljudi i u vrijeme prosperiteta Rimskog Carstva i povoljne ekonomije u Pompejima, nisu svi stanovnici mogli imati obiteljske *domuse*, nego je počela jačati gradnja višekatnica inzula. U prizemlju su bile taberne, radionice itd., a na katovima su bile prostorije građene po uzoru na kuće italjskog tipa.²⁴⁷

10.1. Gradska kuća- Faunova kuća

Faunova kuća (*Casa del Fauno*, Slika 48.) jedna je od najstarijih i najbolje očuvanih aristokratskih kuća u Pompejima. Sagrađena je u helenističkom razdoblju oko 2. stoljeća pr. Krista, veličine od oko 3 000 metara kvadratnih, čime zauzima cijelu jednu inzulu. Njezina infrastruktura povezuje se s izgledom helenističkih palača u Pergamu i Aleksandriji, ne samo zbog veličine, nego zbog imponantnih kolonada oko peristila. Pruža uvid u helenistički svijet motivima kao što su Aleksandrova bitka kod Gaugamele koja je očuvana u podnom mozaiku, prikazima Nila na pragu sobe, Dioniza i pantere itd. Unutarnja arhitektura također je bila pod utjecajem helenizma, što je vidljivo u prvoj fazi gradnje dvaju atrija, peristila i prostranog vrta (*hortus*), koji je kasnijom fazom gradnje proširen u drugi peristil kuće. Grčkog duha je i pronađeni brončani kip satira Fauna (Slika 49.) u kućnom impluviju. Pretpostavlja se da je po njemu Kuća dobila naziv. Obitelj, u čijem je Kuća bila posjedu, bila je oskanskog prezimena Satri ili Sadri, pa su se sami poigrali grčkim jezikom i pred kućom postavili satira koji ima sličan korijen riječi kao njihovo prezime.²⁴⁸

Pročelje na Ulici Fortune građeno je od nucerijskog tufa i s dorskim stupovima na svakom kraju između kojih je bilo par trgovina. Prolaz kroz troja vrata koji vodi do javnog dijela kuće ukrašen je korintskim stupovima i vijencem. Ispred njih se, neuobičajeno za to samnićansko doba, nalazi podni mozaik s upisanim zelenim, žutim i bijelim mramorom *HAVE* (Slika 49.)

²⁴⁵ Beard, M., 2008., 217. – 220.

²⁴⁶ *CIL* 4, 8561=*EDCS*21800245; Cooley, A.& M.G. L., 2014., 240.

²⁴⁷ Wallace- Hadrill, A., 2009., str. 288.

²⁴⁸ *Ibidem*, str. 286.

koji upućuje na latinski pozdrav dobrodošlice. Do glavnog ulaza bile su četiri trgovine smještene na dva kata u visini oko 5,8 metara, pa kada se pročelje zatvaralo bile su zatvorene i trgovine. Od tuda se kreće dvojim vratima u zatvoreno predvorje (*fauces*), u kojem su bila dva kućna svetišta, od kojih je jedno podignuto na 2,4 metra od poda. Svetište je napravljeno od police tufa oko 40,6 centimetara široka i na njemu je bilo pročelje malog hrama s portikom na četiri samostalna stupa koja zatvaraju naos. Ta je polica morala biti nečim poduprta pa je napravljen vijenac s konzolama (*consoles*) od žbukano gipsa u obliku sfinge i lavova, a donja strana police izrezbarena je kao da predstavlja strop. Namijenjena su posjetiteljima i lijepo su ukrašena stupovima i arhitravom koji je ožbukano i tako se žbukanjem ukrašio cijeli zid. Pod predvorja bio je ukrašen trokutnim komadićima obojenog (bijeli, crni, crveni, zelen i žuti) mramora (*opus sectile*). Pod je također prikazivao i mozaik glumačkih maski u vijencu cvijeća i voća. Slikovne dekoracije upućuju na štovanje Dioniza i teatralnosti pa su u mozaicima prikazane Nimfe i Satir. Drugi, manji ulaz, nalazio se lijevo od glavnog (jugoistočni kraj kuće), a nadodan je u kasnijem razdoblju.²⁴⁹

Predvorje vodi ravno do većeg toskanskog atrija dužine 16,2 metra, širine 10,1 metara te visine oko 8,6 metara koje je ukrašeno 1. stilom slikarstva iz razdoblja oko 120. do 100. godine pr. Krista. Taj toskanski atrij nije imao stupova koji su držali krov jer je krov s otvorom nastao uz pomoć konstrukcije dviju glavnih greda i dviju poprečnih greda koje su ga držale. Prvi pompejanski stil slikarstva karakterističan je po crno obojenim freskama sa žbuko-gipsom i bijelim okvirom, a zatim i crvenim, zelenim i žutim freskama. Iznad središta atrija tipičan je otvoreno-ukošeni krov (*compluvium*) drvene stropne konstrukcije kojeg podupiru spomenute četiri velike drvene grede. S krova u bazen pada kišnica, a pod bazena popločan je obojenim mramorom, gdje je i pronađena brončana skulptura plesnog Fauna. Zašto se kip našao baš tu objašnjava posveta na oskičkom uklesana na bazi kipića, koja posvećuje kip edilu Satriju kao jednom istaknutom čovjeku iz dobrostojeće obitelji. Iz glavnog atrija može se istočno ući u drugi manji atrij. Između ta dva atrija nalaze se tri sobe, od kojih je jedna spavaonica jer su na podu vidljivi tragovi da su tu bila dva kreveta, a soba je ukrašena 2. stilom slikarstva. Postoji još soba koje se nalaze sa strana dvaju atrija, zapadno od glavnog tri su sobe za odmor i susretanje s gostima (*cubicula*) ili za čuvarov odmor (*atriensis*), što je pretpostavka temeljena na slaboj unutrašnjoj dekoraciji. Prostor prvog atrija završava uobičajenim krilima atrija (*ala*), otvorenim prostorijama s mozaicima golubova koji iz škrinje izvlače ogrlicu ili na istočnom

²⁴⁹ Pesando, F., 1996., str. 199. – 201.

krilu mozaik u dva dijela, koji prikazuje mačku s jarebicom te patke, školjke i ribe. Iz tog se istočnog krila može ući kroz veliki prozor u drugi atrij.²⁵⁰

Taj tetrastilni atrij imao je stupove od tufa u visini od 6 metara s atičkom bazom. Bazen je građen od nucerijskog tufa i istim je materijalom popločan. Voda koja je bila u bazenu nije se spremala u podvodni spremnik jer ga tu nije bilo za razliku od onog u prvom atriju. Voda se odavde otpuštala kroz otvor na Ulicu labirinta (*Vico del Labirinto*) s istočne mu strane. U ovom atriju pronađen je sedreni oltar s natpisom na oskičkom jeziku koji svjedoči da je podignut u čast božice Flore. To se pretpostavlja jer je uz to stajao brončani ženski kipiće koji je vjerojatno predstavljao božicu. Na sjevernoj strani atrija nalazi se prolaz (*andron*) koji je izlazio na prvi peristil. Lijevo od njega nalazila se jedna spavaonica koja je također imala izlaz na peristil. U tom istočnom dijelu nalazile su se sobe u kojima su pronađene stepenice za drugi kat, a paralelno s peristilom na istočnoj je strani bio prolaz za sluge koji ih je vodio do zahoda, kupaonica s mlakom i vrućom kupelji te do prostorije koja je vjerojatno bila velika kuhinja. U kuhinji su se nalazile niše za kipove kućnih božanstava.²⁵¹

Nadalje, izlazeći iz glavnog atrija se ulazilo u tablin sa velikim prozorom koji se otvara prema prvom peristilu s ukrašenim podnim mozaikom. Sa strane tablina još su dvije sobe koje su vjerojatno bile namijenjene za zimsku i ljetnu blagovaonicu te su bile ukrašene mozaicima morskih nemani i životinja poput sardine, tune, jegulja, jastoga, morskog psa, lista itd. te prikazi vinove loze, jesenskog genija i ostalo. Jedna blagovaonica je imala mozaik koji prikazuje dijete Dioniza koji jaši životinju s lavljom glavom, ali tigrovim tijelom. Preko tablina može se doći do prvog peristila s portikom od 28 jonskih stupova, fontanom i bazenom koji je stajao nasred vrta (*hortus*). Zidovi koji su bili u peristilu bili su ukrašeni žbuko-gipsom i freskama što su karakteristike 1. stila slikarstva. Egzedra je bila otvorena soba smještena po sredini stražnjeg zida peristila i ukrašena s dva elegantna korintska stupa koji su gledali na prvi peristil. Udaljenost pogleda na ulazu u peristil do egzedre bio je oko 50 metara. Upravo u tom prostoru egzedre, to jest na podu, nalazio se poznati mozaik koji prikazuje Aleksandra Velikog i Darija Perzijskog u bitci kod Gaugamele 331. godine pr. Krista (Slika 50.). Mozaik je zauzimao cijeli pod u dimenziji od dužine 5,12 metara i širine 2,70 metara s preko milijun komadića pločica (*tesserae*). Prolaskom kroz sljedeća vrata, lijevo od egzedre, ulazilo se u veliki peristil. Lijevo od samog ulaza s obje strane egzedre bile su dvije ljetne blagovaonice koje su gledale na veliki peristil s njegovih 48 dorskih stupova, a taj je peristil bio privatniji i

²⁵⁰ Dwyer, E., 2001., str. 335.; Pesando, F., 1996., str. 201.- 208.

²⁵¹ Dwyer, E., 2001., 333.- 334.; Pesando, F., 1996., str. 192.

više namijenjen za obiteljska i prijateljska okupljanja. Na kraju tog peristila bila je mala kapija rezervirana samo za članove obitelji koji su mogli ući s Merkurove ulice. Na samom sjeveru kuće i velikog peristila stajalo je nekoliko soba rezerviranih za osoblje.²⁵²

Zbog dvostrukog atrija smatralo se da su ovo bile dvije kuće, no rekonstrukcijom građevnog materijala kuća je bila upravo ovakva kakva je opisana. Naravno, obnavljana je više puta te je i sagrađena na nekim starijim ostacima, a poslije potresa na brzinu je restaurirana. Kuća je donekle vrlo dobro očuvana i može se zamisliti kakav je život u antici bio, no dekoracije poput mozaika i freski su izbljebile i zidovi su se urušili, pogotovo tijekom bombardiranja u Drugom svjetskom ratu i drugim elementarnim nepogodama, ali i kasnijim turističkim posjetima.²⁵³

10.2. Ladanjska kuća – Vila misterija

Vila misterija (*Villa dei Misteri*, Slika 51. i 52.) smjestila se sjeverozapadno i oko 400 metara izvan Herkulanejskih vrata, stoga spada u kategoriju suburbskih vila (*villa suburbana*). Bogat je primjer luksuznog života u Pompejima, a karakterizira ju višefunkcionalnost prostora i prostorija. Protezala se na površini od oko 40 000 metara kvadratnih i brojala je poljoprivredno zemljište koje je opskrbljivalo hranom njezine žitelje, ali i komercijalno utjecalo na dobro cijelih Pompeja. Temelji vile (*basis villae*) postavljeni su sredinom 2. stoljeća pr. Krista i onda je podignuta na kriptoportiku koji je bio osvijetljen prozorima. Na vanjskom jugoistočnom padu terena prema istoku nalazio se portik. Oko 70. ili 60. godine pr. Krista, kada su došli Sulini kolonisti, patricijska vila gradnjom se proširila prema moru. Iz toga perioda datirane su i najpoznatije freske u sobama vile, pogotovo soba Misterija boga Dioniza, po kojoj je vila i dobila ime. Nakon potresa 62. godine prozori kvadriportika zatrpavaju se, a prenamijenjene su u prostorije za proizvodnju vina, pa tako vila gubi na svojoj veličanstvenosti jer postaje mjesto poljoprivredne proizvodnje.²⁵⁴

Glavni ulaz u vilu tijekom rimskog perioda bio je na istočnoj strani (kraća strana vile) s Gornje Ulice (*Via Superiore*) iz Oplonta u Pompeje. Ulazilo se u prostrani vestibul koji je bio podijeljen u dva dijela. S lijeve strane bila je prostorija nepoznate funkcije, a s desne strane prostorija u kojoj je pronađen namještaj. Na samom južnom dijelu i desno od ulaza, to jest,

²⁵² Dwyer, E., 2001., str. 332.; 336.; Pesando, F., 1996., str. 213.

²⁵³ Dwyer, E., 2001., str. 328.

²⁵⁴ Salvatore, N., 2010., str. 152.

pored vestibula, sagrađene su sobe za posluđu. Međutim, ignorirajući prostorije sa strane vestibula, od ulaza i ravno preko dugog vestibula, ulazi se u peristil vile. Peristil je omeđen na dvije strane (zapadne i istočne) sa 6 dorskih stupova na stilobati i 4 na druge dvije strane (sjeverna i južna), postavljenih u formaciju pravokutnika na dva kata. U nadogradnjama i uređivanju vile, na peristilu su između stupova (*intercolumniationes*) nazidani niski zidići, odnosno plutej (*pluteus*), nadodani vjerojatno iz trgovačkih potreba (Slika 53.). U središtu peristila bio je mali vrt u kojem se nalazio jedan ulaz za vinski podrum. Stražnji zidovi portika, plutej i prostorije oko peristila bile su dekorirane 2. stilom slikarstva. Prostorije sa strana peristila su: na lijevoj strani kuhinja s dvije peći i radnim stolom te izlazom u veliko dvorište. Pod dvorišta bio je popločan ciglama u obliku riblje kosti (*opus spicatum*). U dvorištu se također nalazilo kućno svetište larima (*lararium*) s dva kipića, od kojih je jedan predstavljao Herkula. Južno od kuhinje pronađene su dvije sobe za ostavu, a uz kuhinju se smjestila mala kupaonica koja je grijana peći iz kuhinje, za parnu (mogla su stati dva čovjeka), mlaku i vruću kupelj, a malo naprijed od kupaonice bio je maleni tetrastilni atrij.²⁵⁵

S desne strane peristila također su bile poredane prostorije od kojih se kroz jedna uska vrata ulazilo u sobu za prešanje grožđa s dvije preše (*torculum*). Kada je vino bilo fermentirano, ulijevalo se u amfore i odnosilo u podrum koji se nalazio uz prostoriju za preradu i otamo se opet prelijevalo u terakotne bačve (*dolium*) postavljene u zemljane rupe. U jednoj je bačvi bilo oko 200 litara vina i sve su bile tog kapaciteta. Dalje se nalazila prostorija koja je hodnikom bila odijeljena od vinskih prostorija, a u njoj se nalazila apsida i niša u kojoj je trebao stajati mramorni kip Livije s karakteristikama Cere, no kip je pronađen u peristilu. Prema zapadu od peristila, preko širokog ulaza moglo se ući u veliki toskanski atrij. Zidovi u atriju također su bili oslikani 2. tipom slikarstva s prikazom okolice Nila i vojnih nagrada. Nađen je i jedan grafit koji prikazuje karikaturu čovjeka s velikim nosom, a poviše glave piše da je to Ruf.²⁵⁶ U središtu je stajao bazen koji se punio kišnicom s krova. Sa sjeverne strane atrija bila je jednostavna ostava te dvije spavaće sobe koje su dekorirane u 2. stilu slikarstva s prikazima korintskih stupova i kapitela.²⁵⁷

Ravno dalje je tablin koji je od atrija odvojen zidom, a sa strane atrija se na tom zidu nalazi freska 3. stila s crnom pozadinom, na kojoj su pokazane egipatske scene Oktavijanovog osvajanja iz 31. godine pr. Krista. Iz tablina se išlo ravno u polukružnu apsиду egzedre koja je

²⁵⁵ Salvatore, N., 2010., str. 152.- 153.

²⁵⁶ *CIL* 4, 9226=EDCS21800297: *Rufus est.*; Beard, M. 2008., 116.

²⁵⁷ Salvatore, N., 2010., str. 153., Pesando, F., 2018., str. 274. – 275.

imala veličanstven pogled sa tri prozora. Ta je prostorija sagrađena na spomenutom kriptoportiku, a izvan egzedre bili su smješteni vrtovi.²⁵⁸

Južno od tablina je smješten triklinij i ujedno je najpoznatija prostorija cijele vile. U njoj se nalazi freska preko zidova visine 3 metra i dužine 17 metara koja predstavlja Dionizijev misterij (Slika 54.). Freska je oslikana u 2. stilu slikarstva i na crvenoj pozadini od cinabarita, a naslikani likovi su prirodne veličine. Postoje mnoge interpretacije freske iz triklinija, ali najprihvaćenija je ona koja govori o ritualnom obredu vjenčanja. Sama scenografija koju freska prikazuje može se tumačiti jedino ako je se gleda zrcalno. Dakle, kad se gleda u smjeru od zapadnog zida triklinija, prikazuje se prva scena djevojke koja sjedi. Ona čeka da dječak iz sljedeće scene izrecitira ritualni tekst uz pomoć jedne žene dok ih druge slušaju. U ukupno devet scena izvršava se obred inicijacije, odnosno pristupanja djevojke u novi život, vjerojatno rituali pred obred vjenčanja koje prati božanstvo plodnosti Dioniz. U scenama se pojavljuje sam Dioniz, Arijadna, Silen, satir pa kerubini, kao završni dio tog rituala gdje se djevojka gleda drugim očima u ogledalu.²⁵⁹

²⁵⁸ Salvatore, N., 2010., str. 154.

²⁵⁹ Salvatore, N., 2010., str. 156.

11. Nekropole

U Pompejima, kao i većini rimskog svijeta, nekropole su se nalazile izvan gradskih zidina, odnosno *pomeriuma* koji je označavao posvećeno javno mjesto. Zbog toga su nekropole uobičajeno smještene uz najvažnije prometnice. Postoje nalazi grobnica iz vremena prije rimskog perioda Pompeja, odnosno samnićanskih grobnica, no njihov malen broj je nedovoljan za upoznavanje s pogrebnim ritualima i društvenim statusom pokojnika. Tada su grobnice bile u maloj udaljenosti od svetišta poput Cererinog i Hekatinog, primjerice, grobnica koja je pripadala dobrostojećoj obitelji Epidijima, također, grobnice u blizini hrama Jupitera Melikija. Jedna od tih navedenih grobnica obitelji Epidija potječe iz 4. stoljeća pr. Krista i ima dvije grobne komore sa sanducima, a ta je grobnica nastavila svoju funkciju i u doba rimske vladavine te je u njoj pronađeno najmanje 119 ljudskih kostura. Uz Herkulanejska vrata pronađeno je nekoliko samnićanskih grobnica sa tridesetak prisutnih pogrebnih sanduka. Pravac duž kojih su smještene samnićanske grobnice s istočne strane Ulice pokojnika (*Via dei Sepolcri*) bila je i ruta koju su građani koristili da bi došli do svojih poljoprivrednih parcela.²⁶⁰

Arheološka istraživanja otkrila su najveći broj grobnica iz kasnorepublikanskog te augustovskog doba s čak oko 200 grobnica različitih arhitektonskih konstrukcija. Neke od vrsta takvih konstrukcija bile su komorne odaje, pravokutne odaje, odaje u obliku oltara i grobnice s edikulom. Postojali su i različiti načini pokopanja: inhumacijom, kremiranjem (koje je dominiralo), ali zanimljivo, bilo je i nekoliko pronađenih primjera balzamiranja. Procesija bi išla od pokojnikove kuće do mjesta za kremiranje. Pepeo kremiranog pokojnika stavili bi u grob tako da bi pepeo u staklenoj ili terakotnoj urni bio stavljen na nosiljku ili kauč s togom, što je predstavljalo grob nekog gradskog vijećnika. Ako je pepeo bio u staklenoj urni, onda bi dodatno bio stavljen u neku olovnu posudu. Nakon toga grob bi se zatvorio, a kao spomenik bi se napravilo mramorno poprsje pokojnika s natpisom u formi imena i titule pokojnika. Najstarije grobnice pripadaju području od Nucerijskih i Herkulanejskih vrata, potom grupe grobnica od Vezuvskih, Nolskih i Stabijskih vrata. Uz nadgrobne spomenike i natpise, u zidove je ugravirano i mnogo grafita koji su imali i političku tematiku, što upućuje da su ljudi često bili izvan gradskih zidina, gdje se također održavao društveni život, ali fizički odvojen od centra.²⁶¹

²⁶⁰ Cormack, S., 2009., str. 585.- 586.

²⁶¹ Campbell, V. L., 2015., str. 17.

11.1. Grobnice uz Nucerijska vrata

Najpoznatije pronađene grobnice leže uz cestu koja vodi od Nucerijskih vrata i postavljene su paralelno sa zidinama i u nizu jedna za drugom. Izvan Nucerijskih vrata pronađeno je oko 50 grobova u kojima su pronađena tijela članova dobrostojećih obitelji poput Epidija, Sepunija, Tilija, Oktavija, Stranija itd. Iz kasne Republike potječe grobnica - edikula Marka Oktavija i supruge mu oslobođenice Vercije Filumine (Slika 55.). Grobnica se sastoji od visokog podija za svetište tetrastilnog tipa (prostil tetrastil). Dorski stupovi omeđivali su tri niše s prikazom naoružanog mladića koji je bio između svojih roditelja. Takve su grobnice bile poznate u republikansko doba i često ukrašavane štuko-gipsom.²⁶² U blizini je pronađena grobnica u obliku mauzoleja jer je kružnog oblika, a natpis spominje da pripada Veji Barkiliji i Numeru Pulheru. Poznata je grobnica s nadsvođenim pročeljem u kojem je na drugoj razini osam niša, a na prvoj tri sa svake strane ulaza (Slika 56.). Sačuvano je samo par poprsja, a ta grobnica je s urnama pripadala obitelji Flavija. Natpisi otkrivaju imena i poprsja Publija Flavija Filoksena i Flavije Agateje. Na ovim nekropolama pronađen je niz zaobljenih nadgrobni ploča, odnosno *columella* ili *stella* koje su ukopane u tlu.²⁶³

U ovom nizu grobnica nalazi se i Eumahijina i obiteljska joj grobnica koja datira iz Tiberijevog razdoblja. Njezin je grob jedan od poznatijih i bio je jedini grob obitelji s rimskim građanstvom jer su ostali pronađeni grobovi na ovoj nekropoli pripadali oslobođenicima, odnosno bivšim robovima. Bila je u obliku polukružne egzedre na koju su montirali kamena sjedala (*schola*) s visokim naslonima za prolaznike i obitelj, a unutar naslonskog zida nalazili su se ostatci. Ovakvi oblici grobnica uglavnom su bili u blizini gradskih vrata i mogli su se smatrati gradskim *pomeriumom*, zbog čega se da zaključiti da su takvi posvećeni najbogatijima i najvažnijim Pompejancima. Njezina je grobnica divno ukrašena reljefnim prikazima lišća, erota i glumačkih maski.²⁶⁴

Iz augustovskog doba je edikula grobnice (Slika 57.) koja je bila na uzvišenju i prikazivala je tri osobe. Iz natpisa na pročelju saznaje se: “Publije Vezonije Filer, oslobođenik žene, augustal, podigao je ovaj spomenik za sebe i svoj rod za njegova života, za Vezoniju kćer Publijevu, za svog patrona i za Marka Orfelija Fausta, oslobođenika Markovog, njegovog

²⁶² Campbell, V. L., 2015., str. 260.

²⁶³ Cormack, S., 2009., str. 588. – 591.

²⁶⁴ *Ibidem*, str. 586.

prijatelja.,²⁶⁵ U središtu se nalazi Vezonija, a s njezinih strana su spomenuta dvojica muškaraca. U grobu je pronađeno još ostataka, ali po mjestu položaja posmrtnih ostataka zaključuje se kako Publije i Orfelije nisu ostali prijatelji, a dokaz može biti i u hermi koja je označavala pokojnikovo mjesto. Još bolje govori nadodani natpis koji se obraća putnicima da su se dvojica prijatelja posvađali, ali navodno zbog nepravde i nerazumijevanja među njima jer je Publije završio na sudu zbog osuda lažnog mu prijatelja.²⁶⁶

Na jednoj grobnici uz Nucerijska vrata napisan je grafit posvećen Noveliji Primigeniji. Nije poznato tko je ona točno bila, moguće da je bila prvorođena kćer Gaja Novelija Natalisa. No, posvećeno joj je mnogo grafita, osobito od strane muškaraca koje je očarala svojom ljepotom. Ovaj grafit ju spominje: “Pozdrav Primigeniji iz Nucerijske, htio bih biti dragulj u devetom satu, još bolje jedini dragulj, da ti na tvoj znak dam poljupce.,²⁶⁷ Kako su grobovi bili na izlazu iz grada i uz ceste koje idu prema drugim gradovima, grobnice su bile dobro mjesto za oglašavanje igara koje će se odvijati u određenom gradu. Na jednoj grobnici stoji: “20 parova gladijatora Lucija T. Feliksa i Grosfa borit će se 29. i 30. listopada u Nuceriji Konstanciji.,²⁶⁸

11.2. Grobnice uz Herkulanejska vrata

Odmah po izlasku s Herkulanejskih vrata bio je pogrebni spomenik augustala Marka Cerinija Restita, a osim njega još je šestero pokojnika titulirano kao *Augustales*, ali je njegov spomenik svrstan u *pomerium*. Augustali nisu bili svećenici, ali su vjerojatno bili najbitnija organizacija koja je plaćala troškove pristojbe za ulazak u *ordo decurionum*, a bili su poznati po štovanju Augusta.²⁶⁹ Nadalje su se pružali grobovi, no ne uzastopno jedan za drugim jer je na tom putu bilo i komercijalnih radnji.²⁷⁰ U pogled upadaju dva polukružna sjedala na povišenom podiju koja sadrže imena onih kojima su podignuta. Na jednom je čitljivo ime Marka Vera, dok je na drugome posvetni natpis, a rubovi sjedala kao naslonjač za ruke imaju lavlju šapu. Natpis i druga grobnica posvećena je po odluci gradskih vijećnika (*decurionum decreto*) Mamiji koja je bila svećenica, prethodno spomenuto da je ona ta koja je na Forumu

²⁶⁵ EDH HD004547; Campbell, V. L., 2015., str. 70.

²⁶⁶ EDH HD004550; Campbell, V. L., 2015., 71. – 72.

²⁶⁷ CIL 4, 10841=EDCS2300198; Šešelj, M., 2002., 55.

²⁶⁸ CIL 4, 9973=EDCS16300534; Cooley, A. & M.G. L., 2014., 76.

²⁶⁹ Beard, M., 2008., str. 212.

²⁷⁰ Campbell, V. L., 2015., str. 2.; 153.

financirala gradnju hrama *Genius Augusti*, vjerojatno Vespazijanov hram.²⁷¹ Odmah iza njezine grobnice, tj. sjedala (*schola*), stoji kamen s natpisom da je zemljište na kojem se kamen nalazi dano Marku Porciju od vijećnika za njegovu grobnicu. Njemu je podignut grob u obliku velikog oltara, mramornog sanduka u kojem su mu smješteni ostatci. Oltar s dvostrukim sjedalima (*bisellium*) bio je ukrašen reljefom vijenca i na taj način se prikazuje njegova politička karijera jer su se takva počasna kamena sjedala dodjeljivala samo grupi dostojanstvenika. Tako je do njega stajao pronađeni grob Kvinta Valga koji je podigao amfiteatar.²⁷²

Podignuta je velika grobnica s obloženim zidovima te s četiri korintska stupa kojem nisu ostali sačuvani kapiteli, a u nišama su pronađeni kipovi. Grobnica je pripadala rodu Istakida (posljednji vlasnici Vile misterija) iz Julijevsko-klaudijevskog razdoblja i bila je na visokom podiju s jonskim *tolosom* i na vrhu je bio napravljen krov u obliku stošca. U blizini se nalazilo mnogo životinjskih kostiju što svjedoči da se prilikom procesije i prije pokapanja izvršavao obred žrtvovanja kako bi duša lakše otišla u podzemni svijet.²⁷³

Nasuprot vile Diomeda stajao je grob s dva grobna kamena (*cippus*) podignut za Ariju, a drugi Arijusu, Diomedovoj djeci, a niski ih zid odvaja od Diomedovog groba. Njegova grobnica je kvadratna i s dva stupa koji podupiru zabat. Unutra nisu pronađene urne, ali je ispod zabata ostavljen posvetni natpis. Marko Arije Diomed bio je predstavnik glasačke skupine suburbijске *Augusta Felix*. Njegova služba zabilježena je i ugraviranim *fascosom*, odnosno insignijama službe. Pronađene su grobnice Lucija Ceja i Lucija Labea, podignute od njihovog patrona Menomaha koji ih je oslobodio, a ukrašene su s dva plitka reljefa, a na pročelju, sada oštećenom, možda su stajali portreti dvojice oslobođenika.²⁷⁴

Monumentalna grobnica vrlo važne pompejanske obitelji nalazila se u ovom području, a bila je kvadratnog oblika s malim dvorištem pri ulazu u odaju. Uz nju je stajao mramorni spomenik (*cippus*) s plitkim reljefom i natpisom koji podiže oslobođenica Nevolija Tiha sebi i suprugu Gaju Munaciju Faustu. On je bio magistrat suburbija i njemu je biselij doniralo gradsko vijeće. Jedna strana ukrašena je plitkim reljefom broda koji je vjerojatno bio trgovački brod.²⁷⁵

²⁷¹ *Ibidem*, str. 134.; 314.

²⁷² Cormack, S., 2009., str. 595.; Pesando, F., 2018., str. 256.

²⁷³ Campbell, V. L., 2009., str. 50; 159. – 160.; Pesando, F., 2018., str. 257.

²⁷⁴ *Ibidem*, str. 177. – 178.; 181.

²⁷⁵ *Ibidem*, str. 120. – 124.

11.3. Grobnice uz Vezuvska vrata

S desne strane vrata i pedesetak metara udaljeno od grobnice nalazilo se još grobova, a i postavljeni kameni stup (*cippus*) koji je podigao Svedije Klemens.²⁷⁶ On je bio Vespazijanov poslanik koji je u ime cara vraćao ilegalno zauzeta (privatizirana) javna područja u gradu pa su grobnice unutar grada tada bile uništene.²⁷⁷ Pronađena je oltarna grobnica unutar ograđenog prostora posvećena edilu C. Vestoriju Prisku iz 75. ili 76. godine, a on je umro mlad u dobi od 22 godine. Navedenu grobnicu podigla mu je majka Mulvija Priska na zemljištu koje joj je dodijelilo gradsko vijeće zajedno s 2000 sestercija za pogrebne usluge. Njegova je grobnica bogato ukrašena freskama i štuko-gipsom koji prikazuju pokojnika u obavljanju javnih dužnosti. Uz tu fresku nalazi se i freska crvene pozadine koja prikazuje stol i na njemu srebrno posuđe. Zatim freska banketa na Nilu s dva pauna, koja je naslikana na trećoj strani grobnice. Potom slijedi i reljefni prikaz na oltaru koji prikazuje rasplesane Menade, a s druge strane je prikaz Satira koji puše u rog, a na istočnoj strani stoji ugravirani prikaz dvije djevojke. Potom je pronajđena polukružna grobnica Areliji Tertuli, supruzi duovira Veja Fronta iz 26. godine, kojoj je vijeće financiralo mjesto i sam pogreb. Treća pronajđena u obliku je nadgrobno spomenika od tufa podignut za Septumiju, kćer dužnosnika Antista Prima, a četvrti pronajđen grob pripadao je Marku Veju Marcelu, čiji je grob okružen nadgrobni pločama (*cippus*).²⁷⁸

11.4. Grobnice uz Nolska vrata

Izvan Nolskih vrata su poznate dvije grobnice u obliku sjedala (*schola*) i dva obilježena mjesta sa spomenikom. Grobnica sa sjedalom nalazi se na zapadnom dijelu izlaza iz grada i potječe iz augustovskog doba. U centru se nalazi natpis koji govori o posveti N. Herenija, koji je dva puta bio dekursion i prefekt fibra. Natpis govori da je on ovu grobnicu podigao prvo za svoju dvadesetdvođodšnju supругu. Na vrhu jonskog kapitela stajala je mramorna vaza s trozupcem kako bi se izbjeglo gniježđenje ptica. Druga pronajđena *schola* je anonimna, ali na reljefu se pokazuje žezlo i klas što označava svećenika Cererinog kulta. Malo dalje je stajao spomenik za obiteljsku grobnicu duovira M. Obelija Firma, kojima je gradsko vijeće udijelilo

²⁷⁶ CIL 10, 1018=EDCS11401108: *Ex auctoritate / Imp(eratoris) Caesaris / Vespasiani Aug(usti) / loca publica a privatis / possessa T(itus) Suedius Clemens / tribunus causis cognitit et / mensuris factis rei / publicae Pompeianorum / restituit.*; Campbell, V. L., 2015., str. 95.

²⁷⁷ Campbell, V. L., 2015., str. 17.

²⁷⁸ Cormack, S., 2009., str. 597.; Pesando, F., 2018., str. 259.

5000 sestercija za pogreb, 30 librica (mjera za težinu) tamjana i mirisa. Sesterciji su bili donirani za izradu portreta jer su predstavnici te obitelji bili istaknuti stanovnici suburbija.²⁷⁹

11.5. Grobnice uz Stabijska vrata

Ova nekropola je minimalno istražena, ali otkriveno je nekoliko grobova iz samnićanskog doba u obliku jame (*fossa*) ili grobnica u kojima su pokojnike prekrivali ciglama. Dvije su grobnice podignute po odluci gradskih vijećnika i nalazila su se na području *pomeriuma*. Obje su sagrađene od tufa i u obliku *scholae*, koje su kao ručne naslonjače imali lavlje šape. Grobnica koja je stajala bliže gradskim vratima pripadala je Marku Tuliju koji je podigao hram Fortune Auguste. Natpis na drugom grobu ističe Marka Aleja Mina koji je u vrijeme Augusta bio duovir sudskih ovlasti. Otkriveno je još nekoliko nadgrobničkih spomenika uz današnje zgrade, a smjer gradnje tih grobnica bio je okrenut prema Nucerijskim vratima. Najvažnije otkriće s ovoga prostora je plitki reljef (Slika 58.) koji prikazuje scenu procesije, gladijatorske bitke te lova (*venatus*). Drugi nadgrobni spomenik stajao je poput oltara s dugim posvetnim natpisom u kojem se spominju mnogi darovi pokojnika sugrađanima koje je davao tijekom života, no njegovo ime nije ostalo zabilježeno.²⁸⁰

²⁷⁹ Pesando, F., 2018., str. 261.

²⁸⁰ Emmerson, A. L. C., 2010., str. 78. – 80.; Pesando, F., 2018., str. 266.

12. Zaključak

Grad Pompeji jedan je od najpoznatijih povijesnih lokaliteta. On je poseban primjer arheološkog nalazišta, koji je zahvaljujući katastrofi erupcije vulkana Vezuva 79. godine, omogućio generacijama znanstvenika i istraživača da donesu jedinstvenu sliku rimskoga grada. Zahvaljujući vulkanskom materijalu koji je uslijed erupcije pokrio Pompeje i nataložio se na grad oko 6 do 7 metara, iskapanjima se može poniknuti u vrlo dobro očuvan antički grad. Sam grad otkriven je tek dijelom i potrebno je mnogo vremena i resursa da bi se svi ostatci pronašli te potom analizirali kako bi se shvatio život jednog drevnog grada. Uz povijest kao znanost, za shvaćanje prošlosti potrebno je osloniti se i na arheologiju, povijest umjetnosti, arhitekturu, numizmatiku i ostale pomoćne povijesne znanosti.

Pompeji su velik grad koji se proteže na oko 660 tisuća metara kvadratnih, a do danas je istraženo oko 400 tisuća metara kvadratnih. Arheološka istraživanja krenula su od samog kraja 16. stoljeća pod arhitektom Domenikom Fontanom. Tek 1748. kreću ozbiljnija iskapanja i upoznavanje s Pompejima, ali arheološki nalazi u međuvremenu uništeni su ili nepovratno nestali. Međutim, u Pompejima se svakodnevno otkrivaju novi nalazi i stvara se šira slika o svakodnevnom životu u Pompejima.

Grad Pompeji smjestio se u dolini rijeke Sarno koju je naseljavao indoeuropski narod Oski. Prostirao se na vulkanskom prostoru, plodnom tlu, koje je također obilovalo i povoljnim građevnim i sličnim materijalom, zbog čega je to područje bilo privlačno okolnim narodima, ali i Grcima i Etruščanima. Dokazi o prisutnosti Grka i Etruščana vidljivi su u Pompejima u arhitektonskim materijalima poput zidina od tufa, dorskom hramu, etruščanskom stupu i prisutnosti natpisa. Ono što je neupitno, o čemu svjedoče mnogi keramički ostatci zavjetnih darova i posuda, trgovačka je prisutnost Grka i Etruščana u okolici Pompeja. Prema nekim nalazima i iskopanim zidinama, vidi se slabljenje dominacije grčke i etruščanske kulture, a u arhitektonskom, urbanističkom i umjetničkom smislu osjeća se jačanje nove sile, italskog naroda Samnićana. Oni su svojim vezama sa Oskima došli na područje Pompeja i širili svoju vlast. To se vidi u zapisima koji bilježe uvođenje samnitskih zakona te oskičkog jezika.

Za Pompeje je najvažnija njegova veza s Rimom koji 310. godine pr. Krista poražava Samnićane i uspostavlja dominaciju u Pompejima i okolnim gradovima. Prema svemu sudeći, Pompeji su procvjetali od vremena dolaska Rima. Prvenstveno se to vidi po razvoju foruma. Forum je bio centralno mjesto u kojem se zbivao sav društveni život. U okolici foruma niču

javne zgrade od velikog značaja za društveni, politički, trgovački i religijski život grada. Primjerice, obnavlja se hram Apolonu i grade se hramovi za štovanje carskog kulta, Kapitolijske trijade i poslovne zgrade (bazilika, Eumahijina zgrada, *Macellum*), a time se svjedoči centralizaciji kulturnog i društvenog života čime se Pompeji približavaju rimskom stilu života.

Kao rimski saveznici Pompejanci su imali lokalnu vlast u koju Rimljani nisu zadirali, ali su Pompeji kao grad saveznik bili dužni regrutirati vojnike u slučaju da Rim to od njih traži. Međutim, sve se to mijenja 80. godine pr. Krista kada Sulin nećak Pompeje učini rimskom kolonijom. Tada Pompeji administrativno postaju jednaki Rimu, odnosno, vladavina u Rimu je ista kao i u Pompejima jer se osniva gradsko vijeće, dodjeljuju se sudske ovlasti, postoji hijerarhijska ljestvica magistrata (kvinkvenali, duoviri, edili) koji vrše različite političke, sudske i izvršne funkcije. Sva ta administrativna sila djelovala je po uputama rimskog Senata.

Na samom forumu otkriva se i bogatstvo stanovnika poput istaknute žene Eumahije, Venerine svećenice, koja je uz pomoć obiteljskih sredstava podigla poslovnu zgradu, a sve na slavu *Concordiae Augustae*. Gradnja javnih zgrada, obnova hramova i doniranje novca za gradnju novih, ne bi bila moguća bez gradskih patrona koji su redom bili pripadnici dobrostojećih bogatih obitelji. Većina tih obitelji bavila se poljoprivredom i imala velike posjede, a najviše su značajni za poticanje i jačanje trgovinskih veza s ostalim gradovima. Uz već spomenutu obitelj svećenice Eumahije, neki od značajnijih predstavnika zasigurno su članovi obitelji Holkonija. Najistaknutiji član te obitelji je Marko Holkonije Ruf, poznat kao donator i veliki pokrovitelj obnove u gradu.

Poseban dio povijesnog pregleda grada vezuje se uz život, odnosno ambijent u kojem su ljudi stanovali. Prema stambenim jedinicama moguće je shvatiti kako je u svakodnevnom životu Pompejanaca postojala društvena, odnosno, klasna podjela. To je vidljivo iz domusa koji daju jasniju sliku života u Pompejima. Primjerice, postojale su stambene četvrti u kojima je stil gradnje i manjak ukrašavanja prostorija označavao da su to kuće za siromašnije građanstvo. S druge strane, domus Fauonove kuće i Vila misterija primjeri su koji svjedoče o bogatstvu, svojim dekoriranim zidovima i podnim mozaicima atrijske, peristilske, sobe i ostalih prostorija. Umjetnost u kućama obogaćuje čovjeka jer je u mogućnosti prikazati ono što je sfera njegovog interesa ili što je bilo "moderno", poput mitoloških prikaza božanstava, flore i faune, povijesnih scena itd. Povijesno značajna umjetnost su i prikazi i natpisi po zidovima grada koji

svjedoče o duhu vremena, stavovima, zbivanjima, događajima te društvenim situacijama u Pompejima.

Pompeji su ostavili značajne arhitektonske ostatke koji govore o bogatom društvenom, kulturnom, sportskom i zabavnom sadržaju koje su Pompeji imali. Neke od najznačajnijih ustanova su Veliki i Mali teatar kao središta kulturnog života. Građeni su po uzoru na grčke teatre u kojima su se odvijale tragedije i komedije te recitali i pantomima. Kao jedan od glavnih primjera sportskog sadržaja Pompeji su se mogli pohvaliti samnićanskom i velikom palestrom. Dodatni sportski, ali i zabavno-društveni sadržaj građani su mogli pronaći u pompejanskom amfiteatru. Amfiteatar je ovalnog oblika u kojem su se održavale gladijatorske borbe, lov na divlje životinje i atletska natjecanja. Zahvaljujući Pompejima i jasno definiranoj strukturi nekih zgrada, moguće je objasniti i neke gradnje u rimskome svijetu, poput funkcioniranja termalnih izvora koji su u Pompejima jako dobro očuvani. Glavna značajka termi je zagrijavanje termi sustavom hipokaustike koja je davala veći stupanj komfora i užitka u korištenju termi.

Jedan od važnijih hramova izvan foruma bio je podignut božici Veneri koja je bila zaštitnica grada. Značajan je i po tome što je sam grad nosio ime Venere. Značaj ovog hrama i božice vidljiv je diljem Pompeja u grafitima i freskama na zidovima. Osim hramova na forumu i bližoj okolini, u Pompejima na Trokutastom forumu, bili su izgrađeni dorski hram kao ostavština prethodnih vladara grada. Podignut je i hram Jupiteru Melikiju, odnosno Eskulapu, a posebno važan i štovan kult egipatske božice Izide također je na tom području dobio hram. Izidin hram su često obnavljali, ali bitan je zbog velikog umjetničkog i religijskog značaja za Pompeje.

Za funkcioniranje svakog grada potrebne su i grobnice. U Pompejima su smještane izvan posvećenog područja, odnosno, na prometnicama izvan zidina grada. Poznate su grobnice uz Nucerijska, Herkulanejska, Vezuvska, Nolska i Stabijska vrata.

Pompeji su zbog svoje arhitektonske, umjetničke, epigrafičke očuvanosti dokaz o životu jednog rimskog grada. To je grad koji je pratio trendove koji su stizali iz Rima, pa neki aspekti, poput mnogobrojnih grafita, mogu objasniti neke nepoznanice svakodnevnog života u Rimu i rimskim gradovima. Zbog toga je vrlo vrijedan opus prikaza freski, arhitektonskih i graditeljskih rješenja, odnosno položaja prostorija u kućama. Ostatci hrane doprinose shvaćanju hranidbenih navika rimskih građana, objašnjavajući ljudske aktivnosti koje su bile jednake ili slične u svim gradovima pod rimskom upravom. Sve što su ljudi živjeli i radili ipak je ostavilo traga i u današnjici te je zadatak znanosti iznijeti na vidjelo život grada koji se događao u prošlosti, a postaje dio povijesti čovječanstva.

13. Sažetak

Rad prikazuje opću povijest antičkoga grada Pompeja od samih početaka do erupcije vulkana Vezuva koji je uništio život grada, ali piroklastični materijal koji ga je prekrio djelomično je sačuvao strukturu grada pa se još uvijek izvršavaju arheološka istraživanja. Grad je dio Napuljskog zaljeva koji je privlačio mnoge trgovce pa su u Pompejima boravili Etruščani, Grci s domorodačkim stanovništvom Oskima. Vlast grada je potom pripadala italiskim Samničanima koji su tijekom dugogodišnjih sukoba izgubili Pompeje od nove velike sile Rima. Pompeji su od 80. godine pr. Krista uzdignuti na rang rimske kolonije koja pod njihovim okriljem mijenja svoju političku strukturu, svoj jezik i pismo za latinski. Najveći tragovi rimskoga poglavarstva su vidljivi u bogatoj arhitektonskoj izgradnji grada koja se ogledala upravo u glavni grad Rim. Najvažnije središte grada je bio forum oko kojega su podignute zgrade političkih i trgovačkih funkcija, ali i religijskog karaktera. Uz središte grada bili su podignuti kulturni i zabavni okrug grada sa zgradama teataru i amfiteatra. Svakodnevni život je u gradu stao nakon erupcije vulkana 79. godine nakon koje grad ostaje sakriven do ponovnog otkrića u 17. stoljeću.

Ključne riječi: *Pompeji, kolonija, arhitektura, urbanizacija, erupcija*

ABSTRACT: Pompeii – History of the city since the founding until the eruption of Vesuvius

This paper shows the general history of the ancient city of Pompeii from its very beginnings until the eruption of the Vesuvius volcano that destroyed the city, but the pyroclastic material that covered it, partially preserved the structure of the town, so archaeological research is still being carried out. The city is part of the bay of Naples, which attracted merchants, so Pompeii was home to various peoples, such as the Etruscans, Greeks and native people Oskans. The authority over the city was taken over by the italics Samnites who, during long-term conflicts, lost Pompeii to the new great power of Rome. Pompeii is from 80 BC a roman colony that changed its political structure, its language to latin end everything else under their auspices. The greatest traces of the Roman authority are visible in the rich architectural construction, which was modeled after the capital city of Rome. The most important center of the city is the forum around which were built buildings of political and commercial functions, but also those of a religious character. In addition to the forum, the city had a cultural and entertainment area with teaters and amphitheatar. Everyday life of Pompeii stopped after the volcanic eruption in 79 AD, after which the city remained hidden until it was rediscovered in the 17th century.

Keywords: *Pompeii, colony, architecture, urbanisation, eruption*

14. Bibliografija

14.1. Popis kratica

AGP – *The Ancient Graffiti Project* <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/> (17. 6. 2023.)

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*

EDCS – *Epigraphik – Datenbank Clauss/Slaby*

(https://db.edcs.eu/epigr/epikl.php?s_sprache=en) (15. 6. 2023.)

EDH – *Epigraphic Database Heidelberg* (<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/inschrift/suche>) (15. 6. 2023.)

EDR – *Epigraphic Database Roma* (<http://www.edr-edr.it/default/index.php>) (13. 6. 2023.)

14.2. Literatura

Allison, Penelope M., “Domestic spaces and activities,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 269. – 279.

Ball, Larry F.; Dobbins John J., “Pompeii Forum Project: Excavation and Urbanistic Reappraisals of the Sanctuary of Apollo, Basilica, and Via della Fortuna Neighbourhood,, u: *American Journal of Archeology*, Vol. 121., Br. 3., Archeological Institute of America, 2017., str. 467. – 503. <https://www.jstor.org/stable/10.3764/aja.121.3.0467> (4. 5. 2023.)

Beard, Mary, *Pompeii: The Life of a Roman Town*, Profile Books, London, 2008.

Bernstein, Frances, “Pompeian women,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 526. – 538.

Campbell, Virginia L., *The Tombs of Pompeii: Organization, space, and society*, Routledge, New York- London, 2015.

Cappalletti, Loredana, “Assemble pompeiane di II secolo a.C.,, u: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Br. 200., 2016., str. 511. -518. <https://www.jstor.org/stable/26603911> (20. 4. 2023.)

Carroll, Maureen, "Exploring the sanctuary of Venus and its sacred grove: politisc, cult and identity in Roman Pompeii,, u: *Papers of the British School at Rome*, Vol. 78., 2010., str. 63.–106. <https://www.jstor.org/stable/41725289> (12. 5. 2023.)

Chiaramonte, Cristina, "The walls and gates,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 140. – 149.

Ciarallo, Annamaria, *Pompei e le acque: il fiume e il mare*, Electa, Napulj, 2006.

Cooley, Alison; Cooley, E. M. G. L., *Pompeii and Herculaneum: A sourcebook*, Routledge, New York, 2014.

Cormack, Sarah, "The tombs at Pompeii,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 585.- 606.

Dejanović, Mirko; Jernej, Josip, *Talijansko - hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 2012.

Descœudres, Jean – Paul, "History and historical sources,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 9. – 28.

Dobbins, John J.; Foss, Pedar W., *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009.

Dwyer, Eugene, "*The Unfied Plan of the House of the Faun*,, u: *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 60., Br. 3., 2001., str. 328. - 348.

<https://www.jstor.org/stable/991759> (14. 5. 2023.)

Emmerson, Allison L. C., "Reconstructing the Funerary Landscape at Pompeii's Porta Stabia,, u: *Rivista di Studi Pompeiani*, Vol. 21., L'Erma di Bretschneider, 2010., str. 77.- 86. <http://www.jstor.com/stable/44291757> (19. 5. 2023.)

Foss, Pedar W., "Rediscovery and resurrection,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 28. – 42.

Geertman, Herman, "The urban development of the pre-Roman city,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 82. – 98.

Gorski, Oton; Majnarić, Niko, *Grčko – hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 2011.

Jansen, Gemma, "The water system: Supply and drainage,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 257. – 266.

- Koloski – Ostrow, Ann Olga, “The city baths of Pompeii and Herculaneum,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 224. – 257.
- Ling, Roger, “A stranger in Town: Finding the Way in an Ancient City,, u: *Greece&Rome*, Vol., 32., Br. 2., Cambridge University Press on behalf of The Classical Association, 1990., str. 204. – 214. <https://www.jstor.org/stable/643047> (7. 6. 2023.)
- Ling, Roger, *Pompeii: History, life and afterlife*, Tempus, Great Britain, 2005.
- Milnor, Kristina, *Graffiti & the Literary Landscape in Roman Pompeii*, Oxford, New York, 2014.
- Moeller, Walter O., “The Riot of A.D. 59 at Pompeii,, u: *Historia Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. 1., Br. 19., 1970., str. 84.- 95. <https://www.jstor.org/stable/4435118> (8. 4. 2023.)
- Monnier, Marc, *The Wonders of Pompeii*, BiblioBazar, New York, 2007.
- Müller, Werner; Vogel, Gunther, *Atlas arhitekture 1: Opći dio – Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.
- Pesando, Fabrizio, “Autocelebrazione aristocratica e propaganda politica in ambiente privato: La Casa del Fauno a Pompeii,, u: *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, Vol. 7., Editors de Boccard, 1996., str. 189.- 228. <https://www.jstor.org/stable/24359063> (14. 5. 2023.)
- Pesando, Fabrizio, *Pompei: Le età di Pompei*, 24 ORE Cultura, Pero (Milano), 2012.
- Pesando, Fabrizio, “Pompei,, u: *Guide archeologiche Lateranza – Pompei, Oplontis, Ercolano, Stabiae*, Editori GFL Lateranza, Bari – Rim, 2018., str. 3. – 272.
- Poehler, Eric; Flohr, Miko; Cole, Kevin, *Pompeii: Art, Industry and Infrastructure*, OXBOW BOOKS, UK, 2011.
- Salvatore, Nappo, *Pompei*, WS White Star Publishers, Vercelli, 2010.
- Schoder, Raymond V., “Ancient Cumae,, u: *Scientific American*, Vol. 209., Br. 6., Scientific American, 1963., str. 108. – 121. <https://www.jstor.org/stable/24935968> (5. 4. 2023.)
- Sigurdsson, Haraldur, “The environmental and geomorfological context of the volcano,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 43. – 62.

Strocka, Volker Michael, "Domestic decoration: Painting and the "Four Styles,,,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 302.- 322.

Suić, Mate, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003.

Šešelj, Maja, Pompejanski ljubavni grafiti, *Latina&Graeca*, Vol. 2., Br. 2., Zagreb, 2002., str. 35. – 57.

Tuck, Steven L.; *Pompeii: Daily life in the Ancient Roman City*, The Teaching company, Chantilly, 2010.

Varone, Antonio, *Erotica Pompeiana: Love Inscriptions on the Walls of Pompeii*, L'Erma di Bretschneider, Rim, 2002.

Zanker, Paul, *Pompeii: Public and Private life*, Harvard University Press, London, 1998.

Wallace – Hadrill, Andrew, "The development of the Campanian house,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 279. – 291.

Westfall, Carrol William, "Urban planing, roads, streets and neighbourhoods,, u: *The World of Pompeii*, Routledge, New York, 2009., str. 129. – 139.

Žepić, Milan, *Latinsko – hrvatski rječnik*, Školska knjiga. Zagreb, 2000.

14.3. Popis mrežnih stranica

<http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR161821> (12. 6. 2023.)

<http://ancientgraffiti.org/Graffiti/graffito/AGP-EDR167807> (12. 6. 2023.)

<http://www.csun.edu/~hcfl1004/pompeii.html> (20. 4. 2023.)

<https://pompeiietworks.wordpress.com/tag/sulla/> (7. 4. 2023.)

<http://pompeiiites.org/comunicati/gabriel-zuchriegel-nuovo-direttore-del-parco-archeologico-di-pompei/> (7. 6. 2023.)

<https://pompeiietworks.wordpress.com/tag/cil/page/2/> (12. 5. 2023.)

<https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R8/8%2007%2020%20p3.htm> (2. 5. 2023.)

<https://www.archaeoreporter.com/2023/03/20/pompei-mosaico-scoperto-alle-terme-stabiane-il-valore-di-uno-scavo-dove-si-era-gia-scavato-in-passato/> (28. 4. 2023.)

<https://pompeinetworks.wordpress.com/2014/04/24/venus-pompeiana/> (12. 6. 2023.)

14.4. Popis priloga

Slika 1. Karta južne Kampanije (Ling, R., 2005., str. 17.)

Slika 2. Etruščanski stup (Pesando, F., 2012., str. 19.)

Slika 3. Freska s prikazom pobune u amfiteatru 59. godine (Pesando, F., 2012., str. 41.)

Slika 4. Reljefni prikaz potresa iz 62. godine (Salvatore, N., 2010., str. 12.)

Slika 5. Freska s prikazom Vezuva u kući Stogodišnjice

https://media.sciencephoto.com/image/c0032001/800wm/C0032001Bacchus_and_Vesuvius_Roman_fresco.jpg (11. 4. 2023.)

Slika 6. Tlocrt Pompeja (Pesando, F., 2018., str. 1.- 2.)

Slika 7. Razvoj grada (Geertman, H., 2009., str. 89.)

Slika 8. Tlocrt foruma i okolnih objekata (Ball, L. F.; Dobbins, J. J. 2017., str. 465.)

Slika 9. Tlocrt Apolonovog hrama (Ball, L. F.; Dobbins, J. J., 2017., str. 470.)

Slika 10. Kipovi Apolona i Dijane

<https://www.flickr.com/photos/21000745@N02/4115542660/in/photostream/> (24.4. 2023.)

Slika 11. Sunčev sat pred Apolonovim hramom

<https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R7/7%2007%2032%20p5.htm> (24. 4. 2023.)

Slika 12. Tlocrt *Macelluma* (Salvatore, N., 2010., str. 102.)

Slika 13. Kipovi Oktavije i Marcela (N. Salvatore 2010., str. 103.)

Slika 14. Tlocrt bazilike (Ball, L. F.; Dobbins, J. J., 2017., str. 478.)

Slika 15. Tlocrt hrama Kapitolijske trijade (Salvatore, N., 2010., str. 103.)

Slika 16. Jupiterova glava

https://www.planetpompeii.com/public/gallery/14_03.jpg (25. 4. 2023.)

Slika 17. Tlocrt hrama gradskih Lara (Salvatore, N., 2010., str. 100.)

Slika 18. Tlocrt Vespazijanovog hrama (Salvatore, N., 2010., str. 99.)

Slika 19. Oltar ispred Vespazijanovog hrama

<https://www.researchgate.net/publication/285092318/figure/fig1/AS:613909929148421@1523378941207/Pompeii-archaeological-area-the-Altar-of-Augusto-in-the-Temple-of-Vespasian.png> (25. 4. 2023.)

Slika 20. Tlocrt Eumahijine zgrade (Cooley, A. & M.G. L., 2014., str. 141.)

Slika 21. Darovni natpis na Eumahijinoj zgradi

http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r7/7%2004%2001_files/image015.jpg (25. 4. 2023.)

Slika 22. Eumahijin kip

https://www.politeia.org.uk/wp-content/uploads/Pompeii-2014-Eumachia-statue-P1050197_edited-1-300x400.jpg (25. 4. 2023.)

Slika 23. Tlocrt hrama *Fortuna Augustae* (Salvatore, N., 2010., str. 113.)

Slika 24. Vanjski izgled hrama *Fortuna Augustae*

<http://pompeiiisites.org/wp-content/uploads/Tempio-Fortuna-Augusta-1200x973.jpg> (26. 4. 2023.)

Slika 25. Tlocrt dorskog hrama

<https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/ideal-reconstruction-of-the-plan-and-the-elevation-of-the-news-photo/857463858> (12. 5. 2023.)

Slika 26. Tlocrt Eskulapovog hrama (Pesando, F., 2018., str. 70.)

Slika 27. Kip Eskulapa ili Jupitera Melikija

https://www.planetpompeii.com/public/gallery/33_02.jpg (12. 5. 2023.)

Slika 28. Tlocrt Venerinog hrama <https://www.jstor.org/stable/41725289> (12. 5. 2023.)

Slika 29. Tlocrt Izidinog hrama (Pesando, F., 2018., str. 71.)

Slika 30. Vanjski dio Izidinog hrama

<https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R8/8%2007%2028%20p2.htm> (12.5. 2023.)

Slika 31. Kip Dioniza s panterom i kip Izide

<https://mann-napoli.it/wp-content/uploads/2021/04/1-inv.-976-ISIDE-scaled-1.jpg>

(12. 5. 2023.)

Slika 32. Freska "Ijin dolazak,, iz Izidinog hrama

[https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/7d/Pompeii - Temple of Isis - Io and Isis - MAN.jpg/1024px-Pompeii - Temple of Isis - Io and Isis - MAN.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/7d/Pompeii_-_Temple_of_Isis_-_Io_and_Isis_-_MAN.jpg/1024px-Pompeii_-_Temple_of_Isis_-_Io_and_Isis_-_MAN.jpg)

(12. 5. 2023.)

Slika 33. Tlocrt stabijskih termi (Connolly, P., 1990., str. 29.)

Slika 34. Podni mozaik u stabijskim termama

<https://www.archaeoreporter.com/wp-content/uploads/2023/03/Pavimento-696x392.jpg> (28. 4. 2023.)

Slika 35. Tlocrt forumskih termi https://o.quizlet.com/TTidru.gCRbHGRpO8dXYag_b.jpg (28. 4. 2023.)

Slika 36. Tlocrt centralnih termi

<https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/Pompeii%20Regio%20IIX%20Insula%2004%20De%20Vos.jpg> (28. 4. 2023.)

Slika 37. Tlocrt suburbanskih termi (Pesando, F., 2018., str. 91.)

Slika 38. Tlocrt sarnskih termi

[https://ermakvagus.com/Europe/Italy/Pompeii/New%20folder%20\(11\)/sarnov1.jpg](https://ermakvagus.com/Europe/Italy/Pompeii/New%20folder%20(11)/sarnov1.jpg)

(29. 4. 2023.)

Slika 39. Tlocrt velikog teatra (Beard, M., 2008., str. 208.)

Slika 40. Tlocrt Odeona (Pesando, F., 2018., str. 67.)

Slika 41. Gledalište u Odeonu

https://www.tickets.com/it/attrazionipompeic71657/bigliettiperpompeip974390/?partner=neosintesi35594&tq_campaign=pompei (4. 5. 2023.)

Slika 42. Tlocrt amfiteatra (Beard, M., 2008., str. 260.)

Slika 43. Darovni natpis Kvinta Valga (Google Maps)

Slika 44. Samnićanska palestra (Salvatore, N., 2010., str. 78.)

Slika 45. Kopija kipa Polikletova Dorifora u samnićanskoj palestri (Salvatore, N., 2010., str. 80.)

Slika 46. Tlocrt velike palestre s amfiteatrom (Salvatore, N., 2010., str. 36.)

Slika 47. Vitruvijev prikaz *domusa* (Allison, P. M., 2009., str. 269.)

Slika 48. Tlocrt kuće Fauna (Beard, M., 2008., str. 28.)

Slika 49. Mozaik HAVE i atrij u Faunovoj kući (Salvatore, N., 2010., str.137.)

Slika 50. Mozaik Aleksandra Velikoga iz Faunove kuće

https://smarthistory.org/wp-content/uploads/2021/06/8215878366_65752dd884_o-1-scaled.jpg (24. 5. 2023.)

Slika 51. Tlocrt Vile misterije (Pesando, F., 2018., str. 276.)

Slika 52. Vanjski izgled Vile misterije

https://images.adsttc.com/media/images/5789/2127/e58e/ce2b/2200/00a2/slideshow/4096px-Villa_of_the_Mysteries_in_Pompeii.jpg?1468604698 (19. 5. 2023.)

Slika 53. Peristil s plutejom u Vili misterija (Salvatore, N., 2010., str. 152.)

Slika 54. Freska 2. stila – Dionizijev misterij

https://www.planetpompeii.com/public/punti/180531111810_villa-home.jpg (20. 5. 2023.)

Slika 55. Grobnica Marka Oktavija uz Nucerijska vrata

https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/Tombs/tombs%20nocos%20p5_files/image002.jpg (20. 5. 2023.)

Slika 56. Obiteljska grobnica Flavija uz Nucerijska vrata

<https://thumbs.dreamstime.com/b/burial-monuments-ancient-roman-burial-grounds-nocera-gate-pompeii-italy-tombs-pompeii-s-necropolis-105075789.jpg> (21. 5. 2023.)

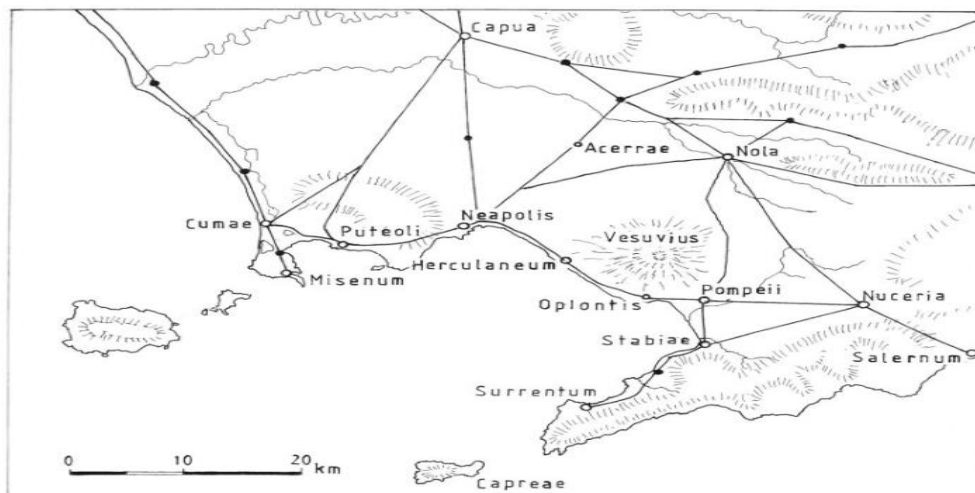
Slika 57. Grobnica Publija Vezonija Filera uz Nucerijska vrata

https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/Tombs/tombs%20nocos%20p8_files/image005.jpg (21. 5. 2023.)

Slika 58. Plitki reljef s grobnice uz Stabijska vrata <http://ancientrome.ru/art/img/9/9190.jpg>

(21. 5. 2023.)

15. Slikovni prilozi

Slika 1. Karta južne Kampanije

Slika 2. Etrušćanski stup

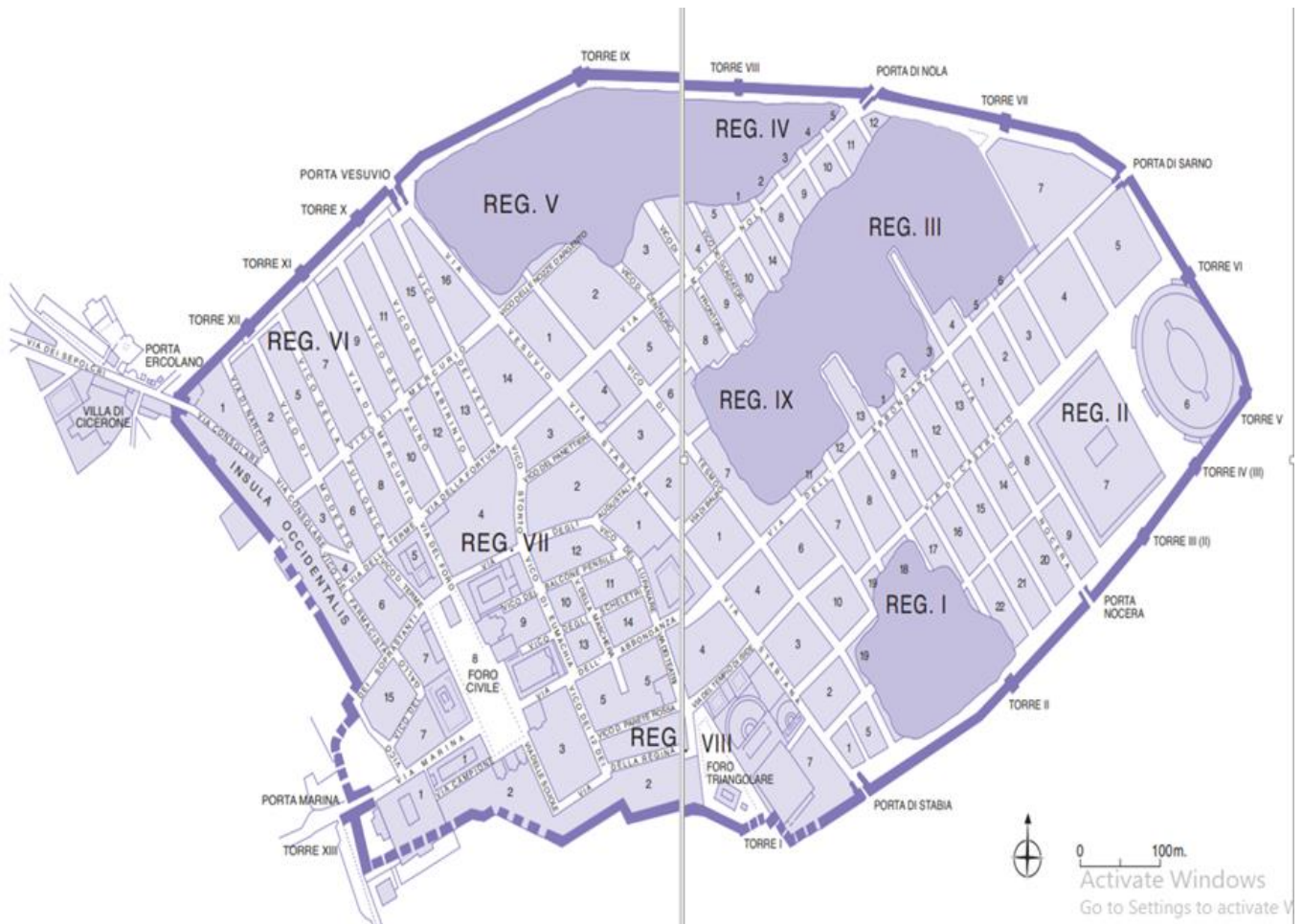
Slika 3. Freska sa prikazom pobune u amfiteatru 59. godine

Slika 4. Reljefni prikaz potresa iz 62. godine

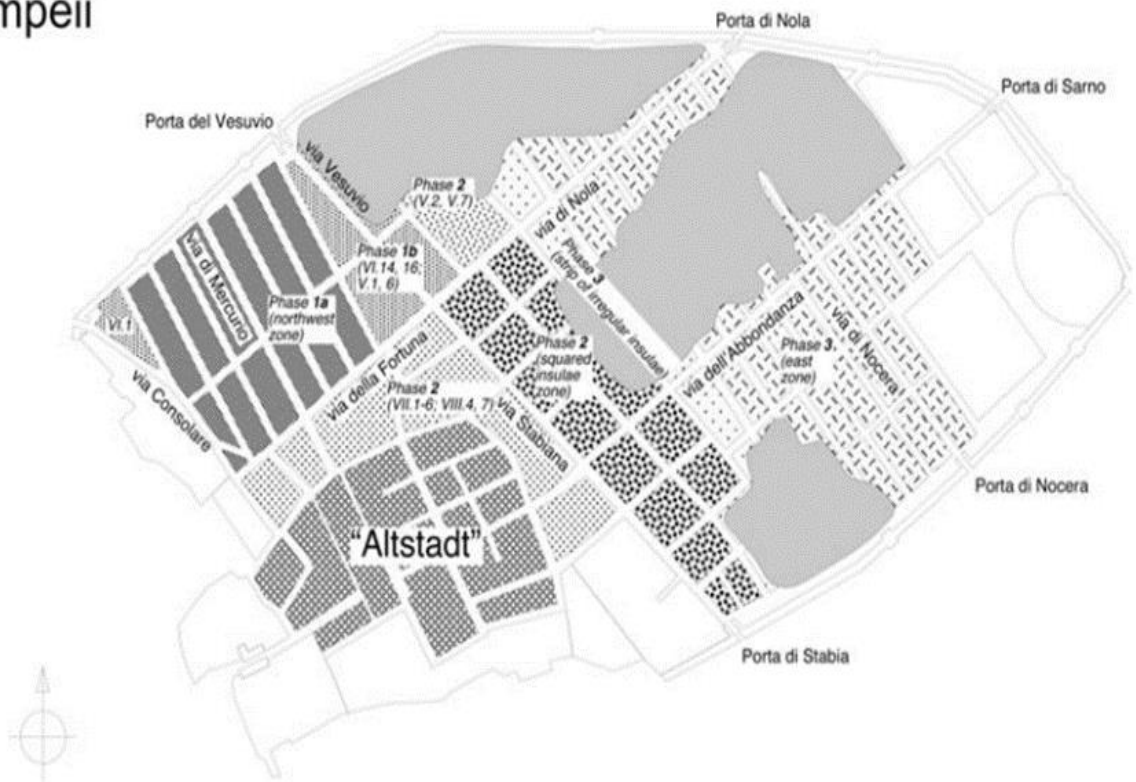

Slika 5. Freska s prikazom Vezuva u kući Stogodišnjice

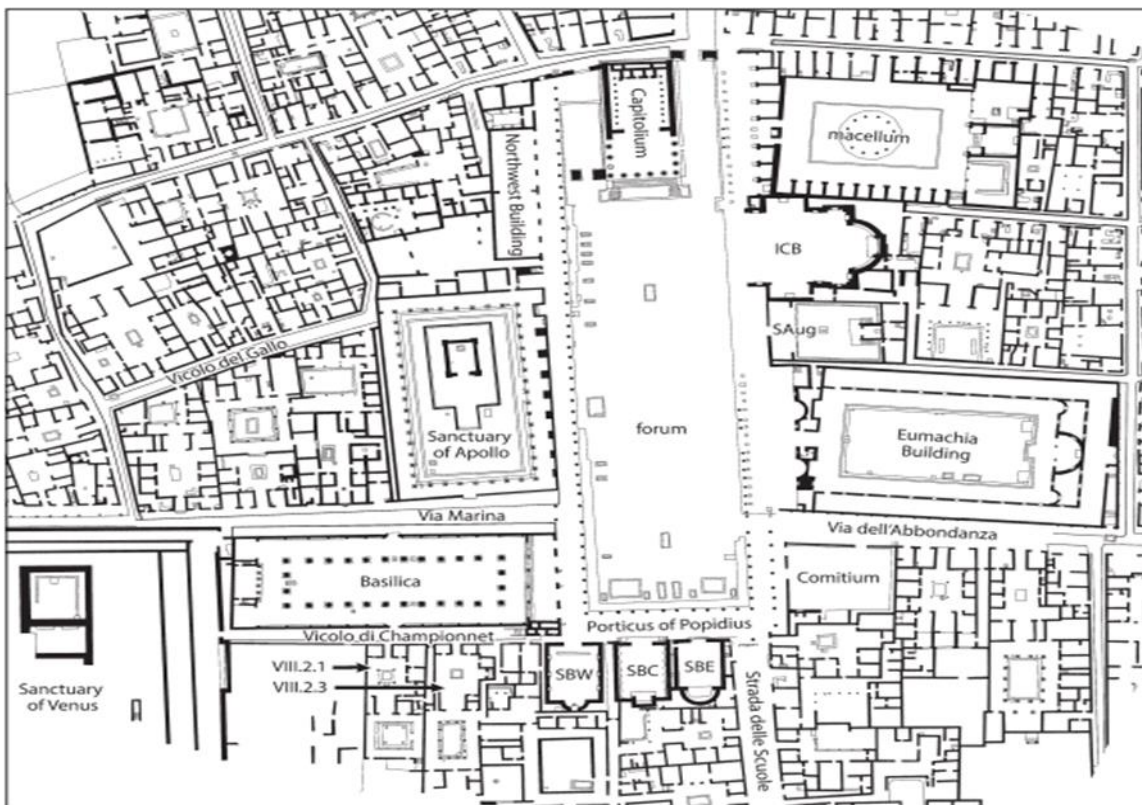

Slika 6. Tlocrt Pompeja

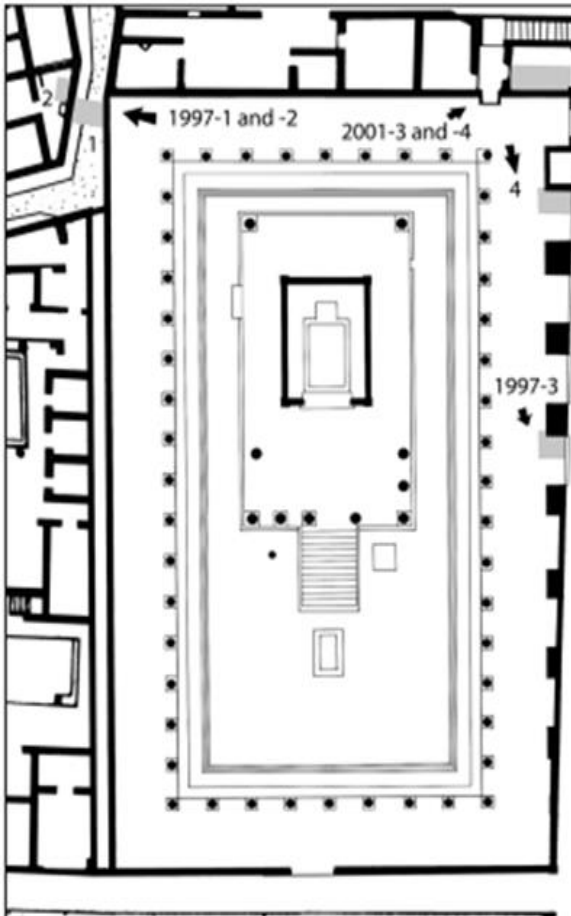
Pompeii

Slika 7. Razvoj Pompeja

Slika 8. Tlocrt foruma i okolnih objekata

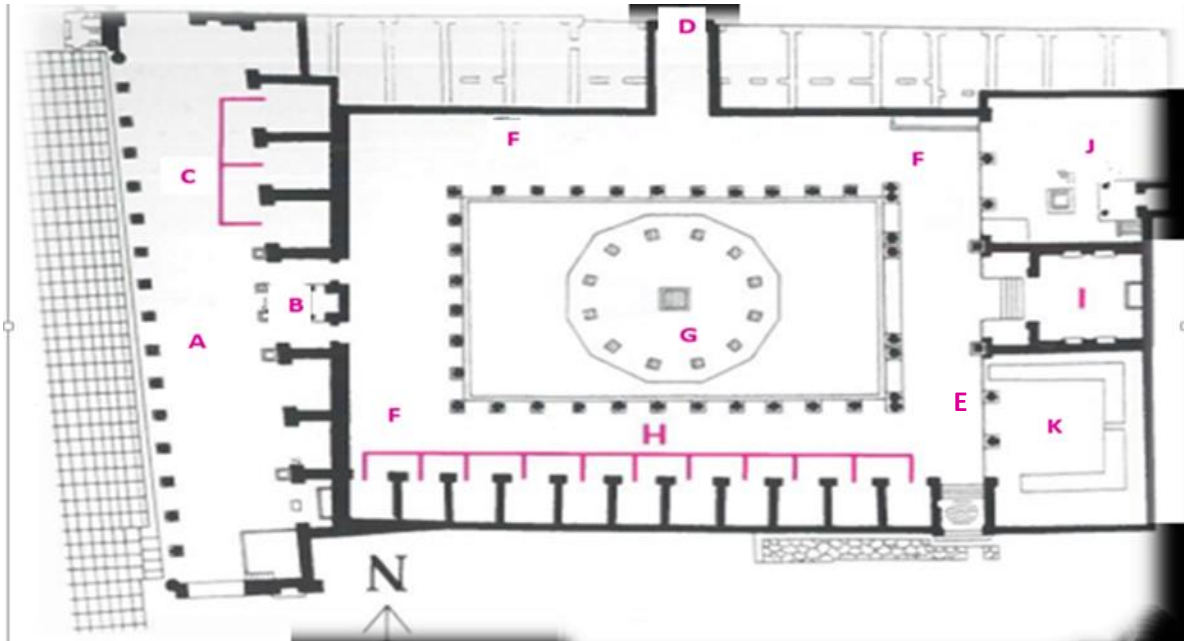
Slika 9. Tlocrt Apolonovog hrama

Slika 11. Sunčev sat pred Apolonovim hramom

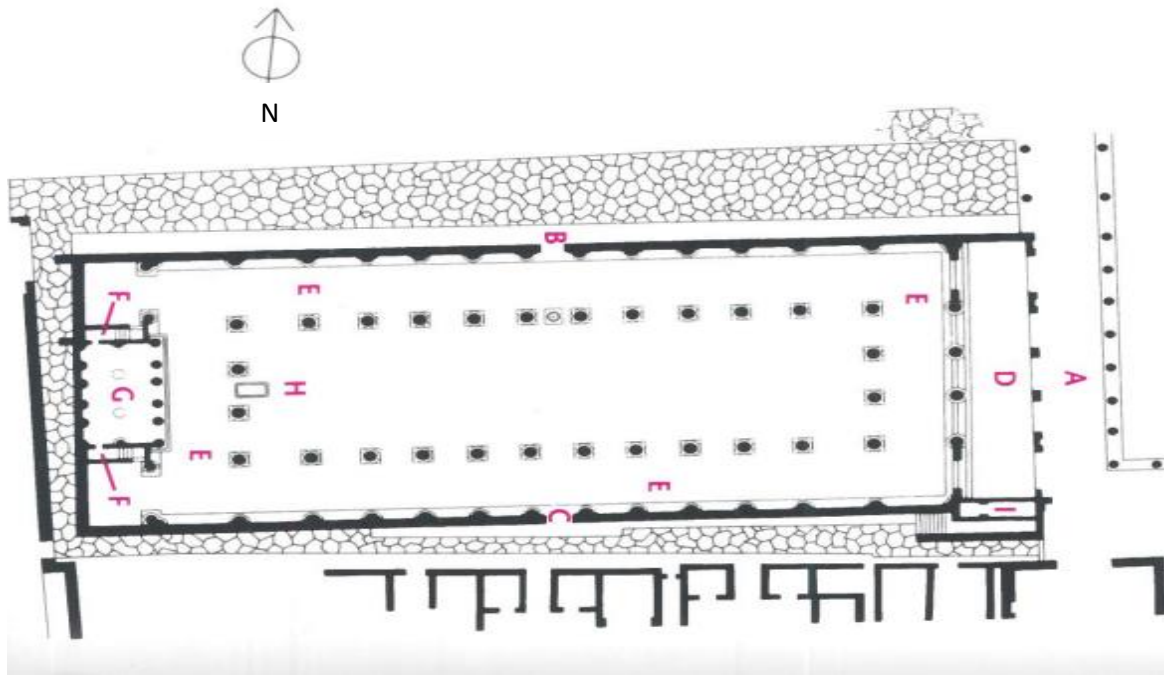
Slika 10. Kipovi Apolona i Dijane

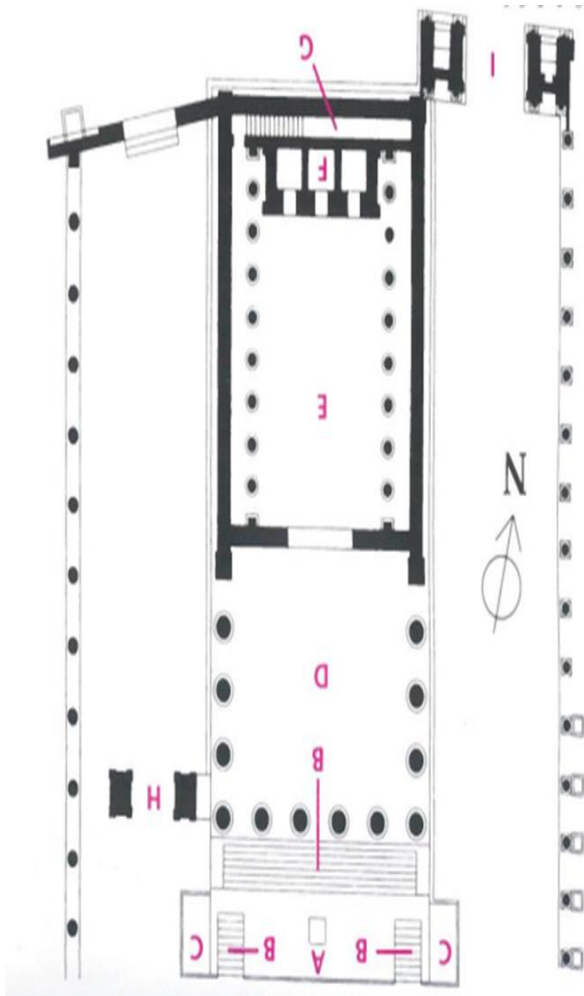
Slika 12. Tlocrt *Macelluma*

Slika 13. Kipovi Oktavije i Marcela

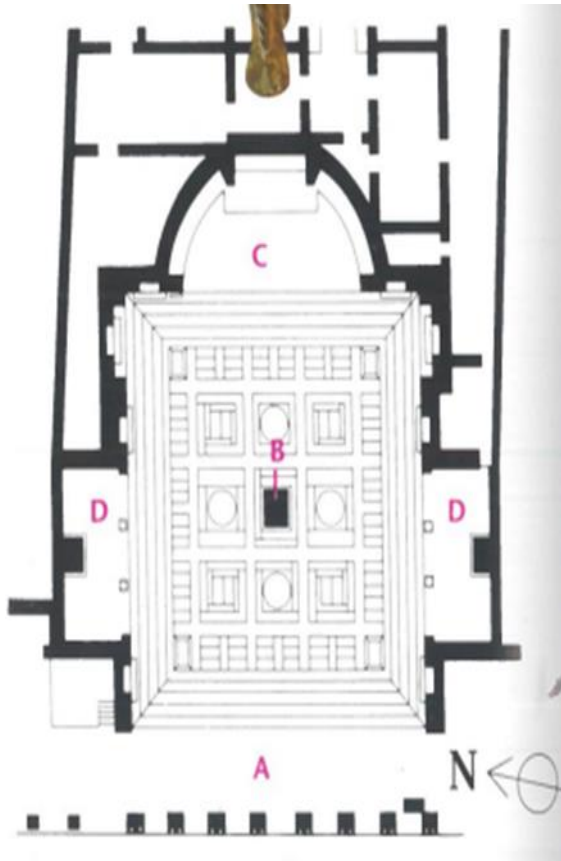
Slika 14. Tlocrt bazilike

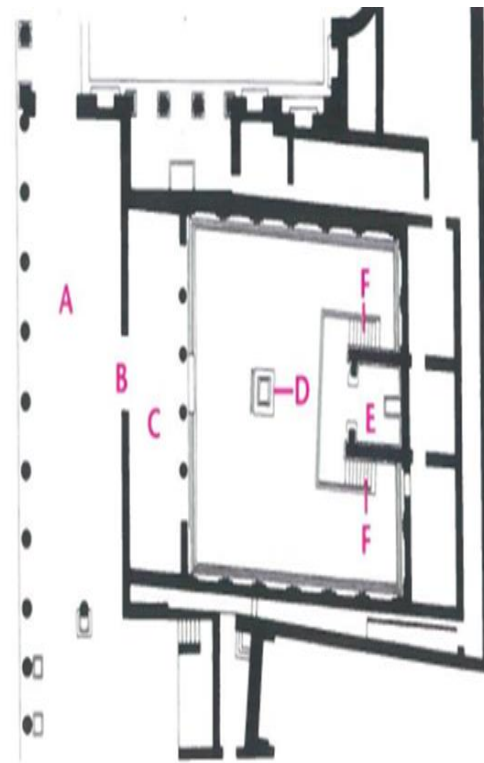
Slika 15. Tlocrt hrama Kapitolijske trijade

Slika 16. Jupiterova glava

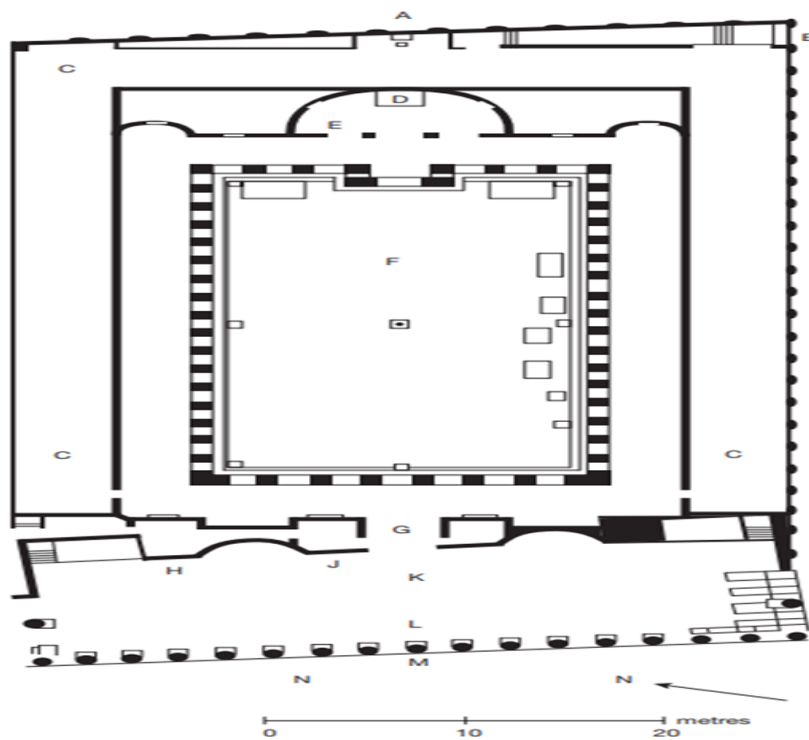
Slika 17. Tlocrt hrama gradskih Lara

Slika 18. Tlocrt Vespazijanovog hrama

Slika 19. Oltar ispred Vespazijanova hrama

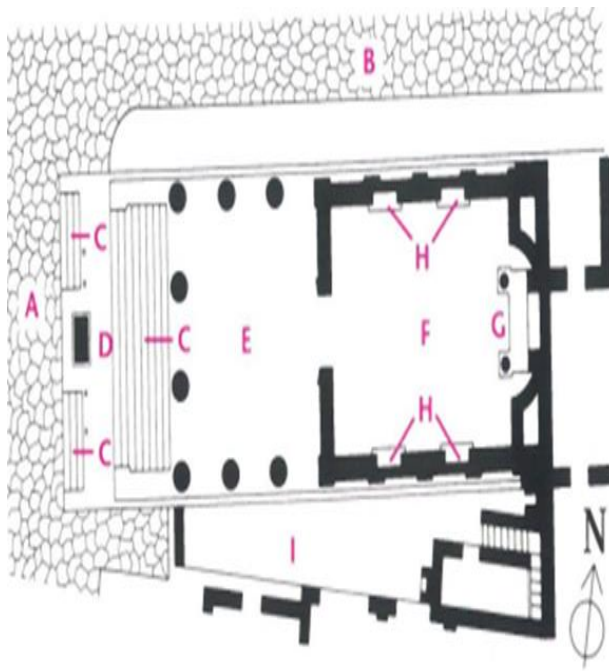
Slika 20. Tlocrt Eumahijine zgrade

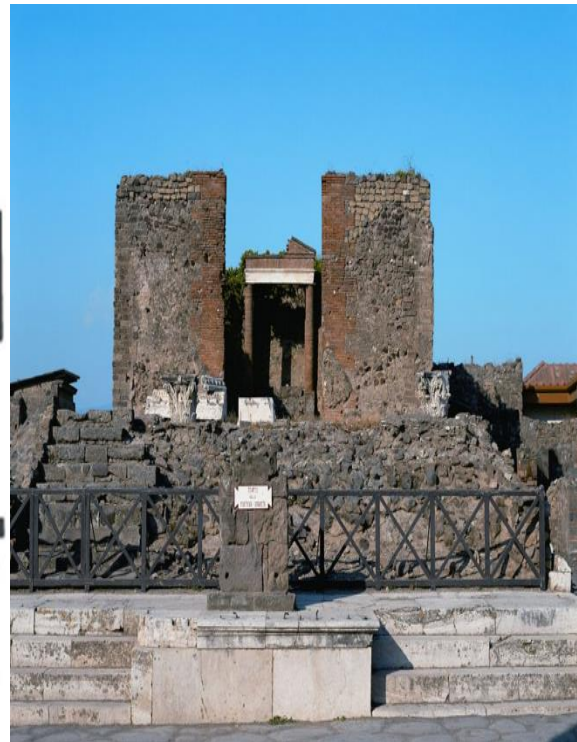
Slika 21. Darovni natpis na Eumahijinoj zgradi

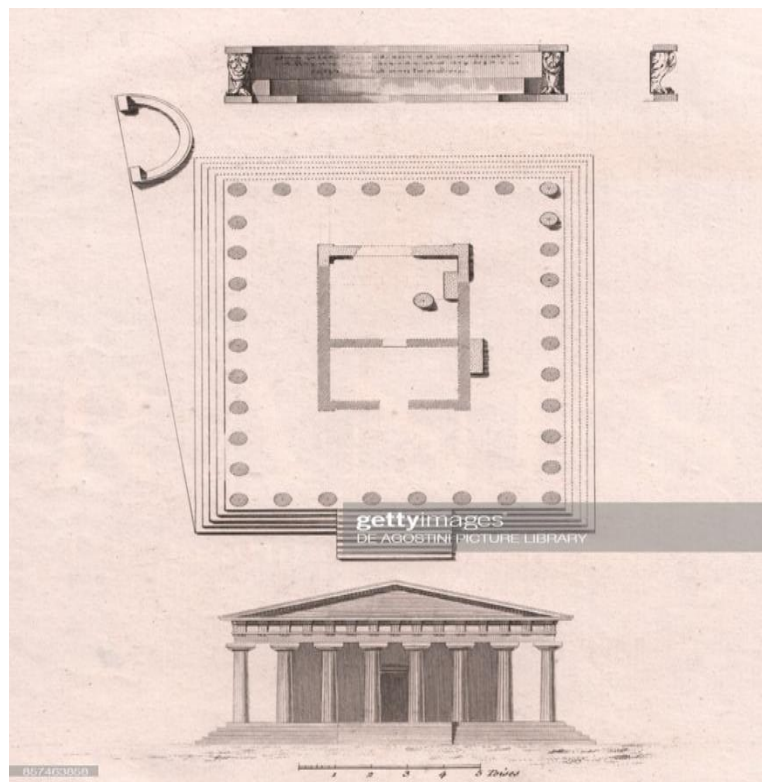
Slika 22. Eumahijin kip

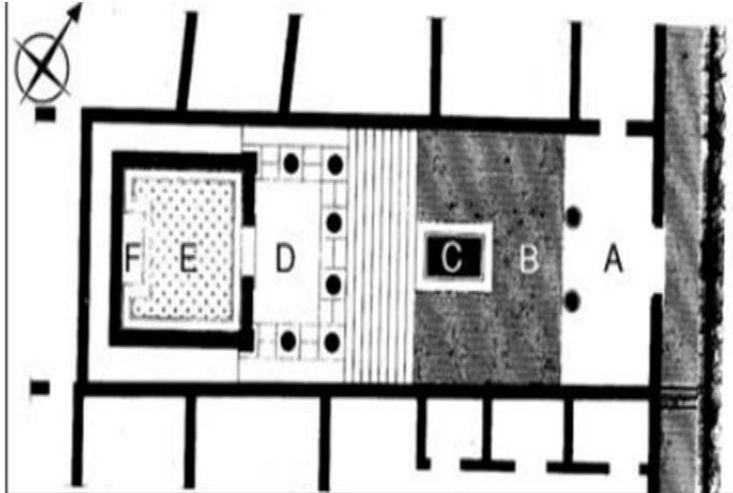
Slika 23. Tlocrt hrama *Fortuna Augustae*

Slika 24. Vanjski izgled hrama *Fortuna Augustae*

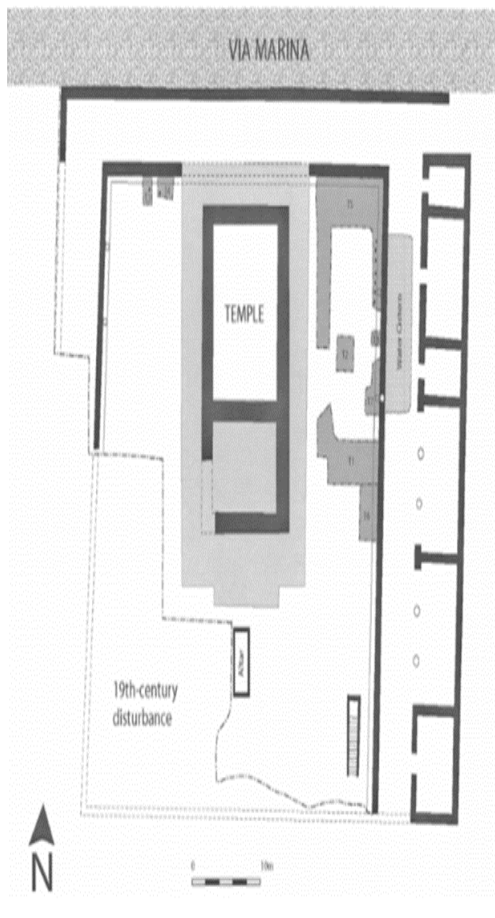
Slika 25. Tlocrt dorskog hrama

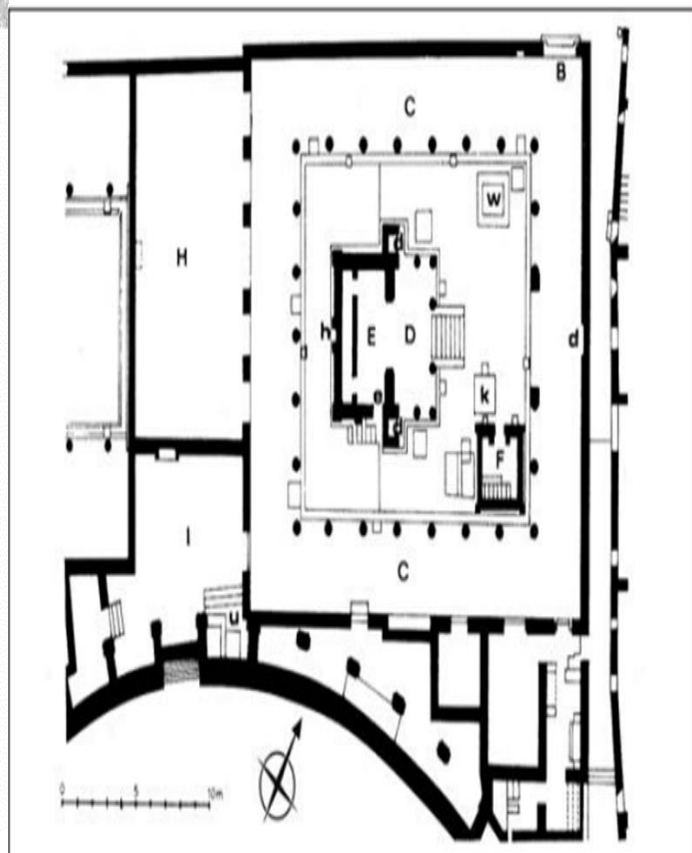
Slika 26. Tlocrt Eskulapovog hrama

Slika 27. Kip Eskulapa ili Jupitera Melikija

Slika 28. Tlocrt Venerinog hrama

Slika 29. Tlocrt Izidinog hrama

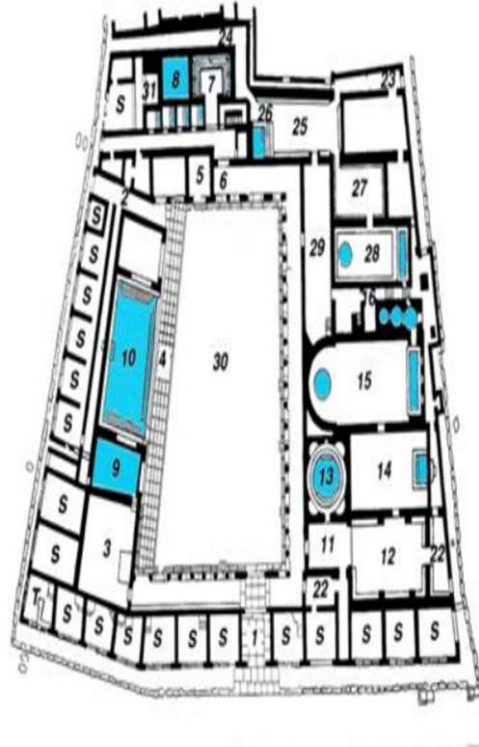
Slika 30. Vanjski dio Izidinog hrama

Slika 31. Kip Dioniza s panterom i kip Izide

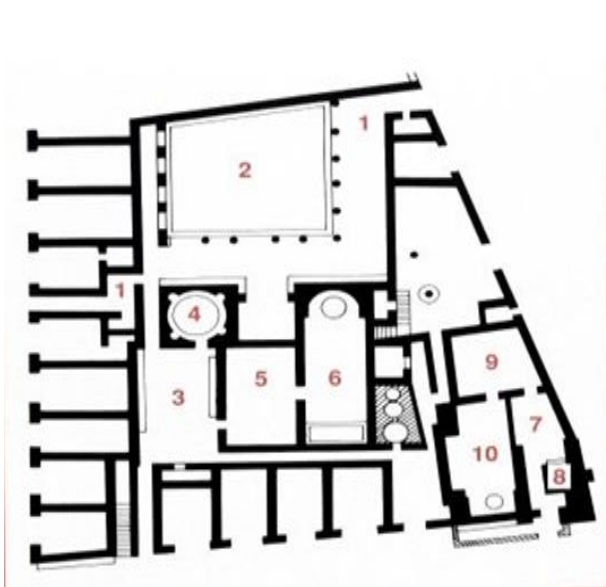
Slika 32. Freska "Ijin dolazak,,"

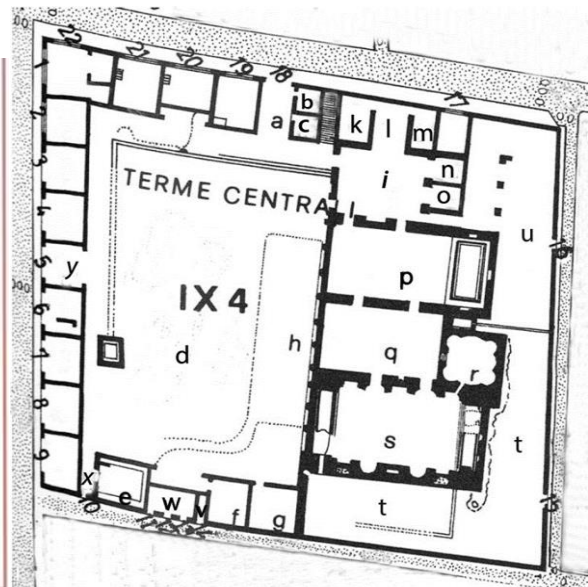
Slika 33. Tlocrt stabijskih termi

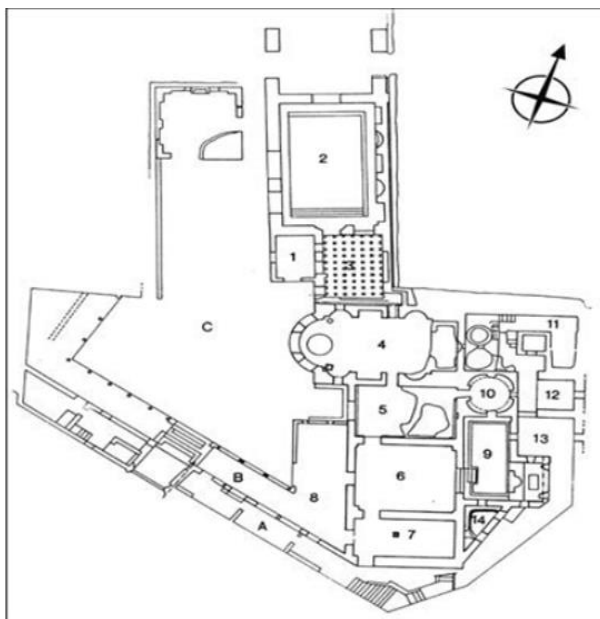
Slika 34. Podni mozaik u stabijskim termama

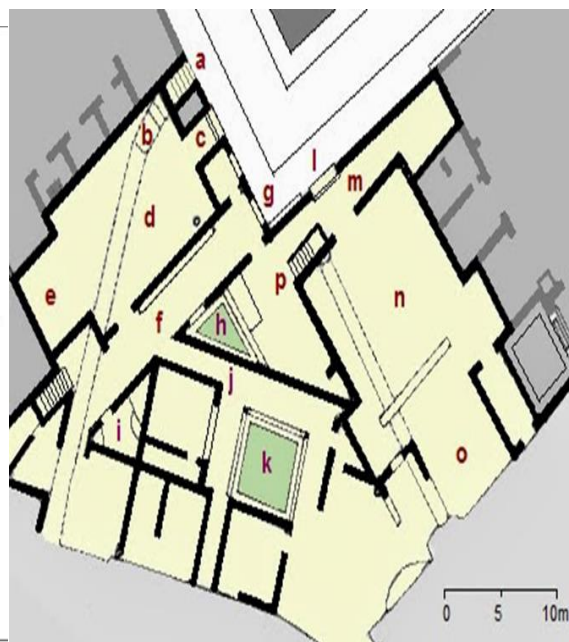
Slika 35. Tlocrt forumskih termi

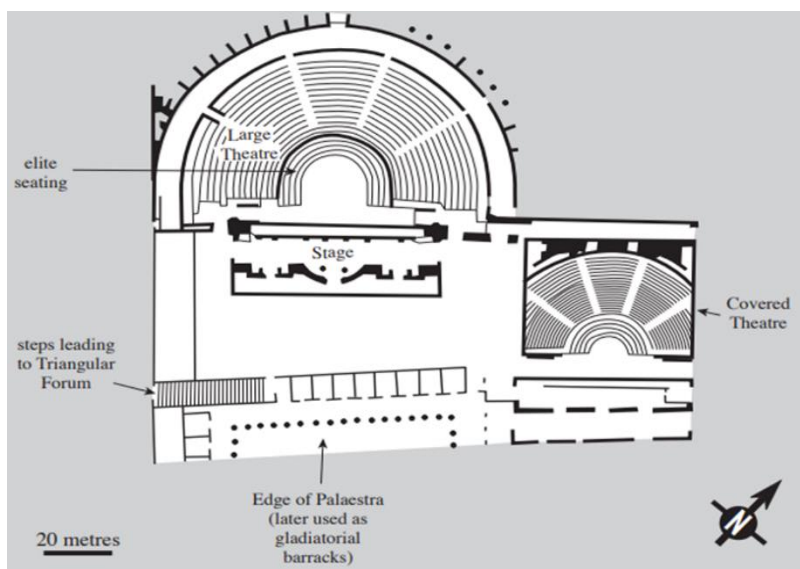
Slika 36. Tlocrt centralnih termi

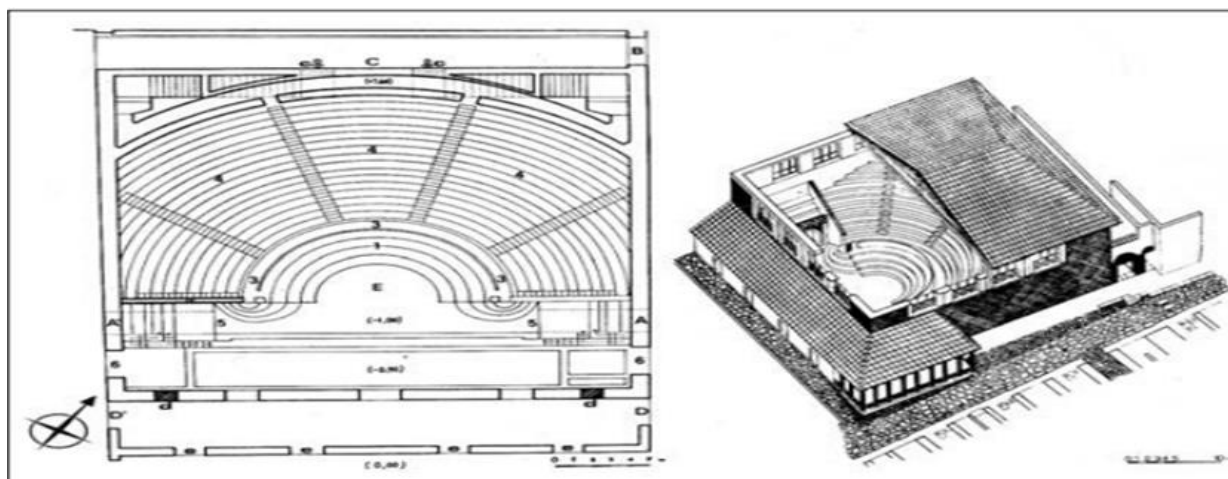
Slika 37. Tlocrt suburbanskih termi

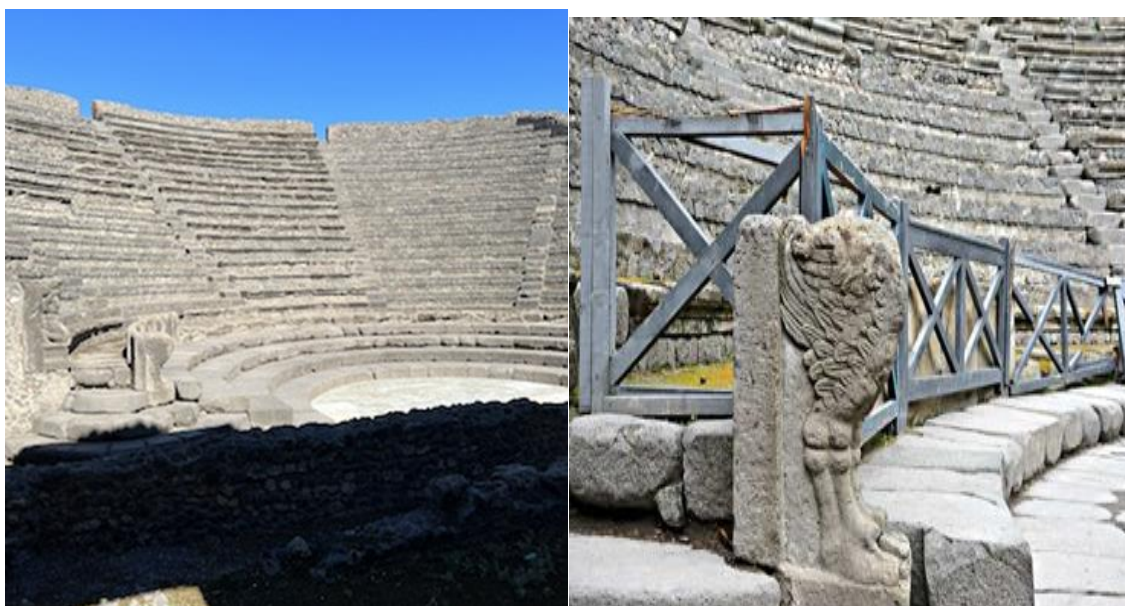
Slika 38. Tlocrt sarnskih termi

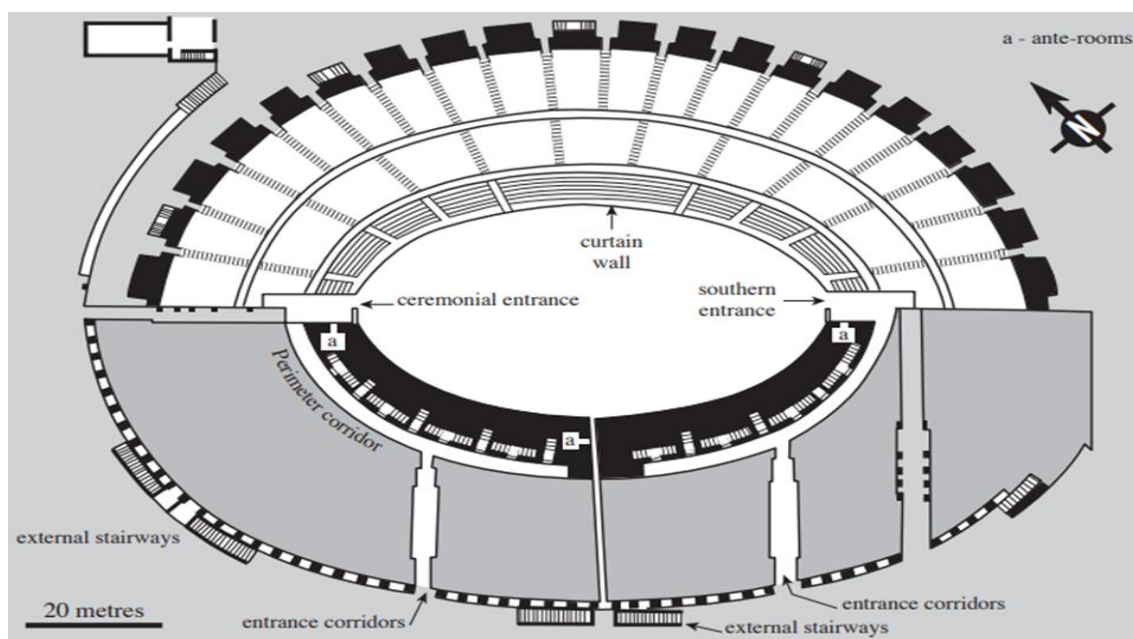
Slika 39. Tlocrt velikog teatra

Slika 40. Tlocrt Odeona

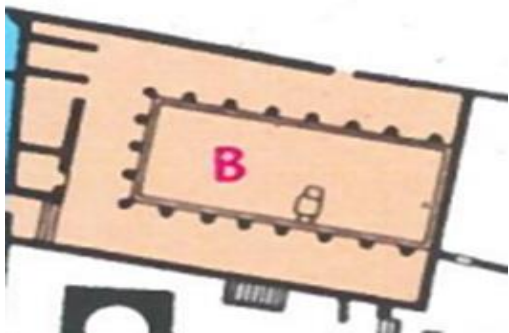
Slika 41. Gledalište u Odeonu

Slika 42. Tlocrt amfiteatra

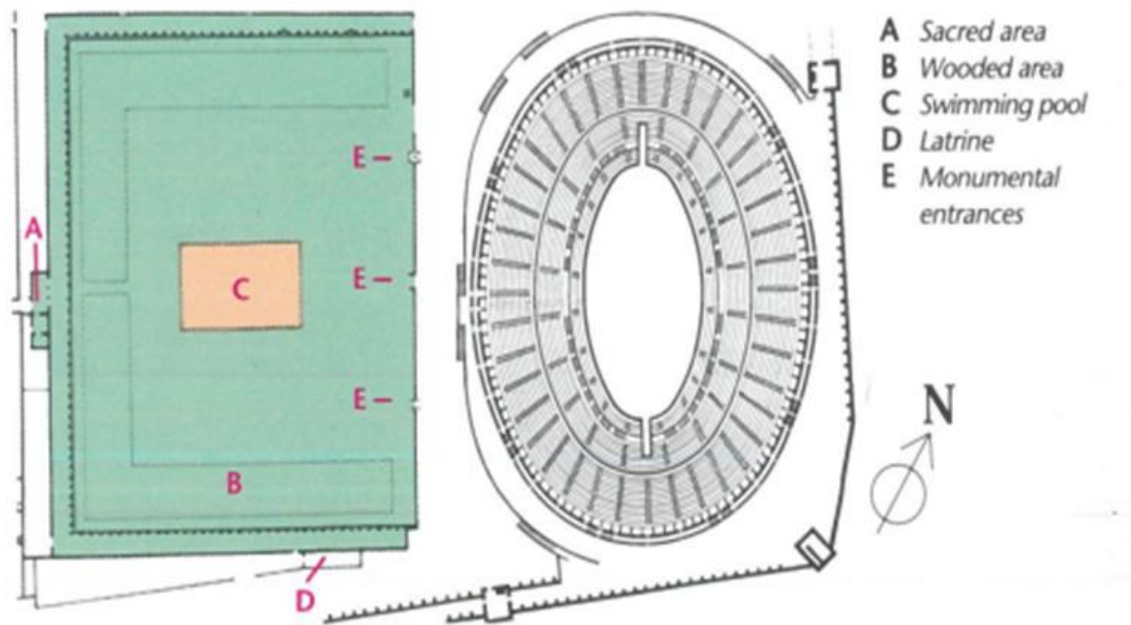
Slika 43. Darovni natpis Kvinta Valga

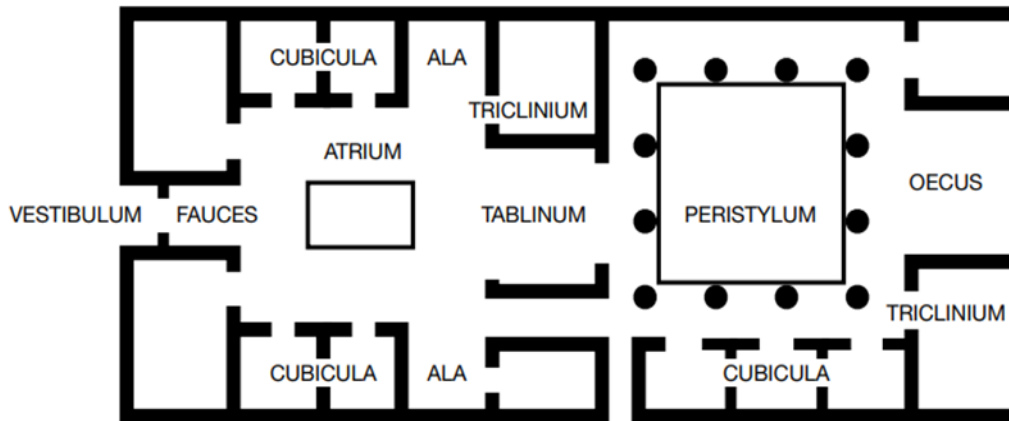
Slika 44. Tlocrt samničanske plaestre

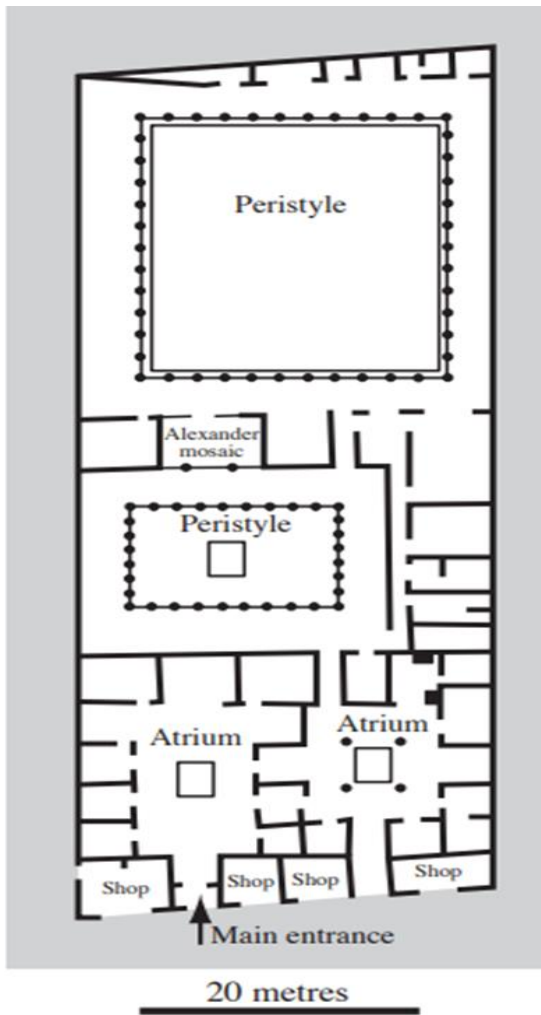
Slika 45. Kopija Polikletova Dorifora

Slika 46. Tlocrt velike palestre s amfiteatrom

Slika 47. Vitruvijev prikaz *domusa*

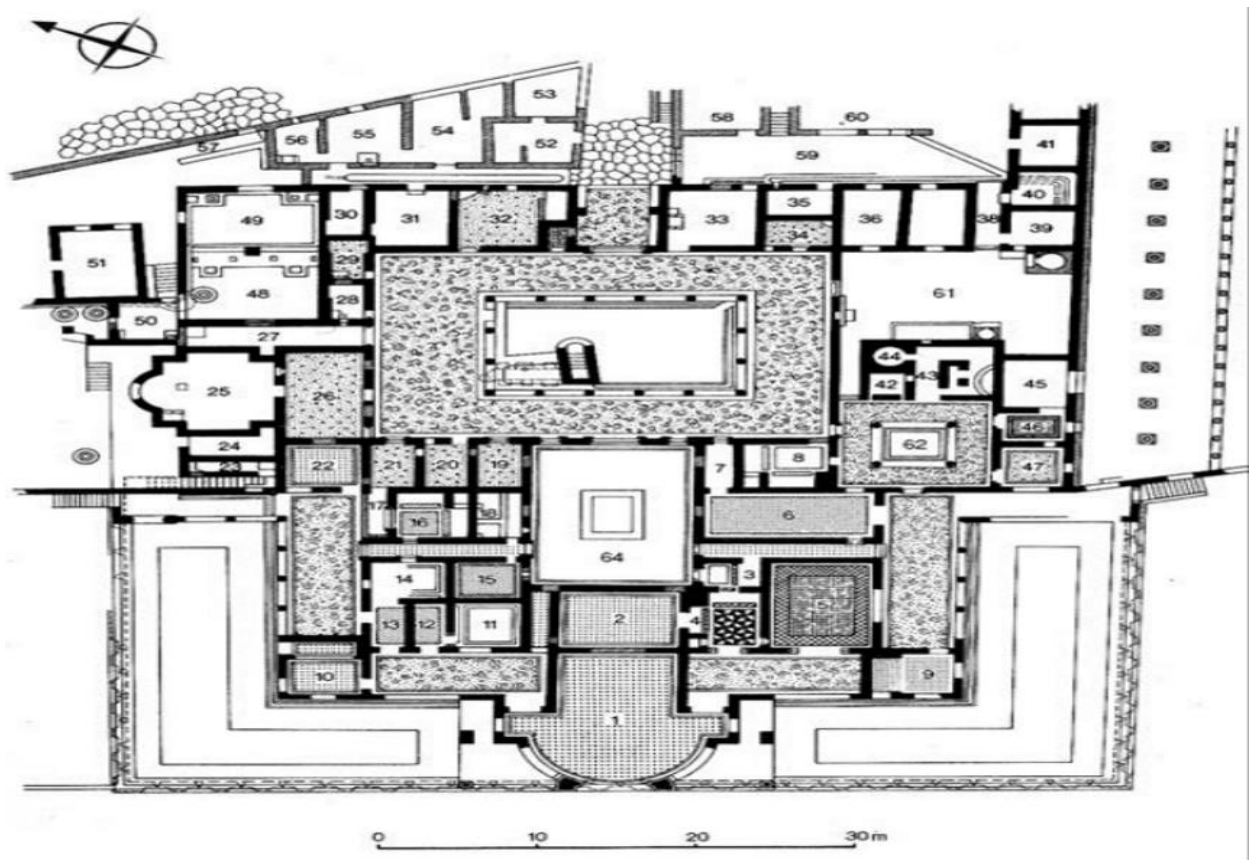
Slika 48. Tlocrt kuće Fauna

Slika 49. Mozaik HAVE i atrij u Faunovoj kući

Slika 50. Mozaik Aleksandra Velikog iz Faunove kuće

Slika 51. Tlocrt Vile misterije

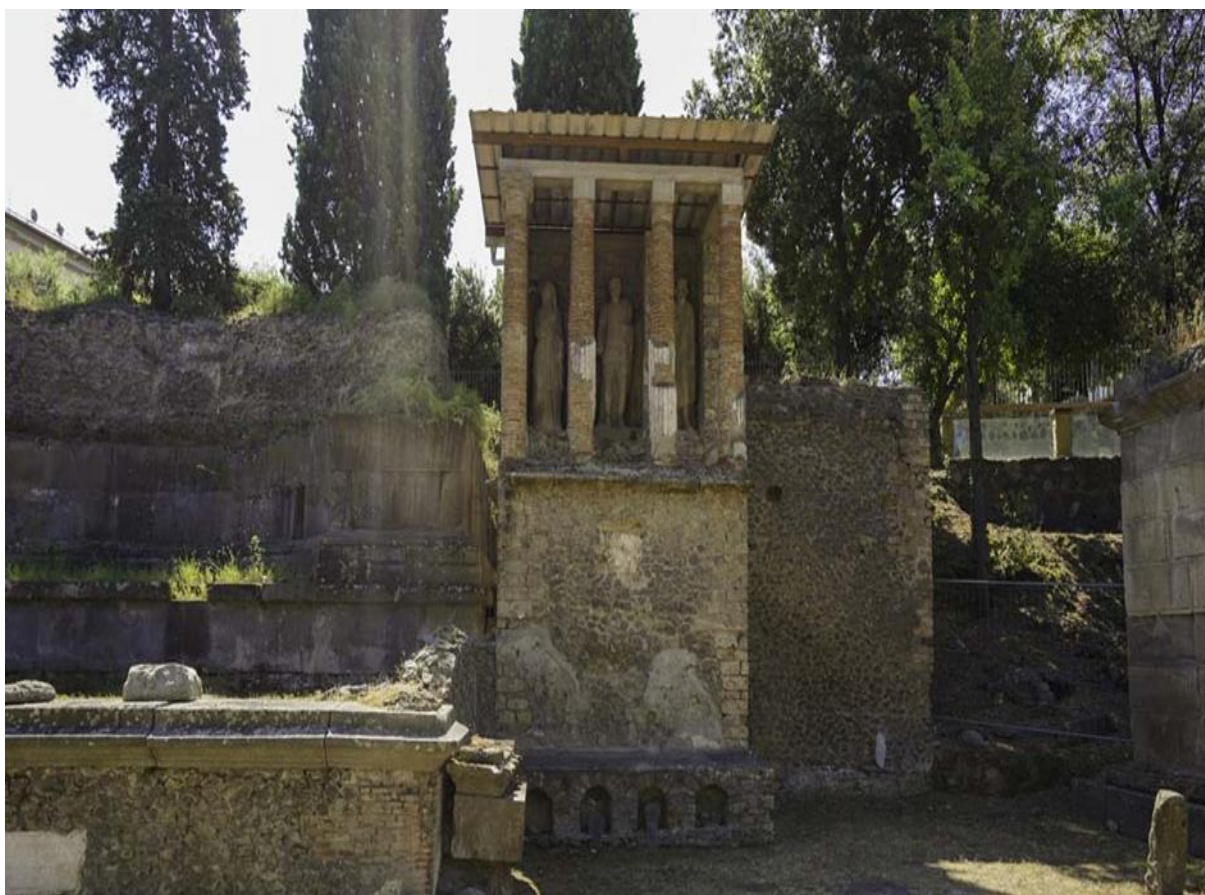
Slika 52. Vanjski izgled Vile misterije

Slika 53. Peristil s plutejom u Vili misterija

Slika 54. Freska 2. stila – Dionizijev misterij

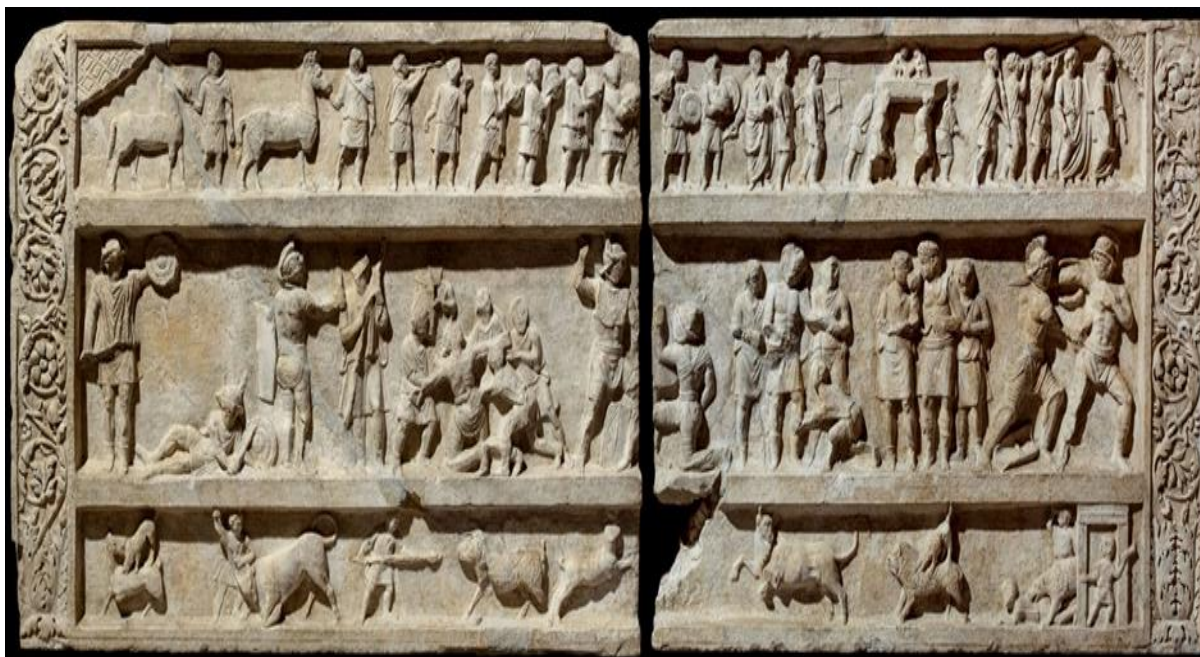
Slika 55. Grobnica Marka Oktavija uz Nucerijska vrata

Slika 56. Obiteljska grobnica Flavija uz Nucerijska vrata

Slika 57. Grobnica Publija Vezonija Filera uz Nucerijska vrata

Slika 58. Plitki reljef s grobnice uz Stabijska vrata

Obrazac A.Č.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja ANDELINA KRIŽIĆ, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice EDUKACIJE POVIJESTI I TALIJANSKOG JEZIKA,^{KRIŽEVOSTU} izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 11. RUJAN 2023.

Potpis Anđelina Križić

Izjava o pohrani završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada (podcrtajte odgovarajuće) u Digitalni repozitorij Filozofskog fakulteta u Splitu

Student/ica: ANĐELINA KRIŽIĆ
Naslov rada: POMPIJI - POVIJEST GRADA OD OSNIVANJA DO ERUPCIJE VEZUVA
Znanstveno područje: HUMANISTIČKO
Znanstveno polje: POVIJEST
Vrsta rada: DIPLOMSKI RAD

Mentor/ica rada:
IZV. PROF. DR. SC. IVAN MATIJEVIĆ

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Komentor/ica rada:

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Članovi povjerenstva (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

IZV. PROF. DR. SC. IVAN MATIJEVIĆ

IZV. PROF. DR. SC. TONIJA ANDRIĆ

ZVONIMIR FORKER, ASIS.

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

a) rad u otvorenom pristupu

b) široj javnosti, ali nakon proteka 6 / 12 / 24 mjeseci (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

Split, 21. RUVNA 2023.

Potpis studenta/studentice: Anđelina Križić